

DÎROKA TENDURUSTÊ

2

Abdusamet Yîgît

Weşanên

·
·
·
·

Dîroka tendurustê
-2-
@Abdusamet yigit
Weşanên zanistê
2013-Almanya-Berlin

·
ISBN 968-4-930896-21-0

Pêşgotin:

Dîroka tendurusutê ku mirov wê ji kîjan aliyê ve wê hilde li dest wê were dîtin ku wê xwediyê awayê xwe yê pêşketinê bê. Wê, xwediyê rengê xwediyê hizirkirinê, pêvajoyên pêşketinê û şewayê xwe bê. Wê di wê temenê de wê bi dîroka wê re wê ku mirov wê dihilde li dest wê, di awayekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê, pêvajoyên wê yên pêşketinê bi jîyan mirov re wê, werina dîtin.

Tendurust wê weke aliyekê jîyanê û mirov weke zindiyekê bê. Wê di nava jîyanê de wê bi rewşên me yên jîyanê, rengên xwarin vexwarinê, jîyankirinê û gelek aliyên din ên weke bi van ve girêdayî mirov dikarê wê li wê bihizirê. Di nava jîyanê de ku mirov bahsa tendurustê û wateya wê bikê wê ji gelek aliyana ve wê watelêkirinên wê karibin werina kirin.

Pêvajoyên tendurustê wê, dema ku mirov wê, werênê ser ziman wê mirov dikarê bêjê ku wê ji destpêka mirovatîyê ve wê, heta roja me wê, di awayekê de wê, weke aliyekê fahmkirin û pêşketina mirov bê. Di demên berî dîrokê ên peleolitikê û hwd de wê, mirov wê, di nava xwezaya xwe de wê bijî û wê, dema ku wê birinek di laş de bû û ankû wê bi nexweşiyekê ket wê pêşî wê xwe bikişênê keviyekê û wê li wê bikê ku ew bisekinê heta ku ew baş bibê. Wê di wê temenê de wê, ew nexweşî ku wê ji xwe re wê derbas bû û ew başbûba wê êdî wê mirov jî wê rabûba ser xwe. Ber ku wê xosleta fîzyolojiya anatomiyê a xwe bixwe çêkirinê, afirandin û başkirinê wê hebê(Çav: Hayward, Rhodri (2011). "Medicine and the Mind". In Jackson, Mark (ed.). The Oxford Handbook of the History of Medicine. Oxford University Press. pp. 524–42). .

Di dewama wê de wê weke weke aliyekê wê yê din wê ev pêvajo wê, piştê wê di demên weke yên neolotikê û hwd de wê, rengekê din wê bistênin. Ew jî wê ew bê ku wê, nexweşî wê weke bi gîyanî tefkirkirin û hizirkirina wê bibê. Di wê temenê de wê, wê bi wê re wê xilaskirina wê, êdî wê li wê were hizirkirin û wê, rewşên li gorî xwe ên ritûelî û hwd wê bi wê re wê pêşbixin.

Dem ku mirov bi nexweşiyekê ket wê biheta zanîn ku ew nexweşî biêş a, mirov bi wê bêhêz a, nikarê rabê ser xwe, mirov di rehetiyekê de xwe nabînê û hwd. Wê di wê temenê de wê di awayekê wê, were dîtin û

fahmkirin. Di dewama wê de wê, rewşa nexweşîyê wê li ser rewşên piştî nexweşîyê ku wê rûbidin re wê di wê temenê de ku mirov bi wan dijî re wê, bê fahmkirin.

Di dewama wê de wê, ev wê, bi demê re wê, bibê. Di demên destpêkê de dibê ku kesê nexweş ti tişt di destpêkê de ne dixwar û yan jî ne dikarê bixwê. Wê, piştî wê, hin bi hin wê, tiştêmn ku wê di dema nexweşîyê de wê bidina mirov ku wê bixwê wê weke xwarinê bê û ankû tişteke din bê wê bîn pêşxistin. Di demên bi ber demên şariştaniyê ve wê, rewşên weke yên dermanî û hwd ku wê ji şînîyan û hwd wê, werina pêşxistin. Tişteke ku mirov xwe bi wê baş hîşkir di rewşekê de wê weke 'derman' jî wê biheta dîtin.

Di dewama wê de wê, nexweşî wê piştî wê, weke rewşek gîyanî a ketina laş de wê were dîtin. Wê li ser wê re wê, weke rewşek ne esayî wê were dîtin. Wê bi başbûnê û esayî weke berê xwe bûyinê wê bi ji wê xilasbûnê re wê were dîtin. Sedemên ku wê nexweşî weke gîyanê wê were dîtin wê, di wê temenê de wê, dema ku wê bi carekê wê mirov wê bikeve û nexweş bikeve wê di nava wan sedeman de bê (Çav: Risse G. *Medicine in the age of enlightenment.I: Medicine in Society – Historical essays*; Cam-bridge University Press 1992; s. 149–195).

Ev rewş wê piştî wê bidomin û wê heta demên ku wê mirov wê bidest bikarhanîna dermankirinê bo başkirinê wê bikê wê bikê. Ev jî dem jî wê demên navîn ên demên şariştaniyê bin û em dikarin di çerçoveya têngîna tendurustê de ku wê bi sazûmanî werina bikarhanin weke demna ronansî ên têngîna tendurustê fahmbikê. Ev dem jî wê li dora sê-hezar salan berî zayina îsa wê dest pê bikin. Wê di wê temenê de wê pêvajoyên piştî jî wê dem bi dem wê pêvajoyên pêşketinê ên li ser wê re û di wê de bi têngîna ên kûrbûnê bi fahmkirinê bin(Çav: Risse G. *Medicine in the age of enlightenment.I: Medicine in Society – Historical essays*; Cam-bridge University Press 1992; s. 149–195). Ev pêvajo wê piştî wê, di demên berî demên kevnera, di demên kevnera de, di demên serdemên navîn de û heta demên li dora ronansî û hwd wê, di awayekê de wê, li dûv hevdu wê bîn jînkirin.

Abdusamet Yigit

Dîroka Tendurustê 2

Dîroka tendurustê wê di serî de ku mirov wê hilde li dest wê, di çerçoveyek pêvajoyî ku ew bi wê dem bi dem xwe pêşdixê re wê dikarê wê werênê ser ziman. Di dawîya demên kevnera de wê li dora demên helenismê wê di çerçoveyek giştî de wê, têngîna tendurustiyê wê bi pêşketina bijîşkiyê re wê bi awayekê bi sazûmanî wê pêşkeve. Di wê temenê de wê, di aslê xwe de wê, weke filosof bijîşkên vê demê ku mirov navê wan werênê ser ziman filosofên weke Galenus, Aretaeus, Dioskorides, Soranus, Asklepiades, Oreibasius, Alexandros, Aêtius, Paulus û hwd wê çend ji wan filosof bijîşkên ku em dikarin navê wan di wê demê de werênina ser ziman bin. Di aslê xwe de wê têngîna tendurustiyê wê di awayekê de wê, di çerçoveyek hizrî de wê hin bi hin wê bi sazûmanî wê awayekê pêşketinê di çerçoveya aqilê felsefeyê û hwd de wê bijî. Li mesopotamya wê heta wê demê wê ji xwe wê çerçoveyek tendurustî bi sazûmanî wê hebê. Di wê temenê de wê ev jî wê weke

pêvajoyek ku wê di dewama wê de û ankû li ser wê re wê xwê di astek bilindtir de bide dîyarkirin bê.

Di nava têtîna meseopotamiya a tendurustê de wê weke ku em bi mitrayiyan re dibînin wê di awayekê de vekirina “fala nexweşiyê” û ankû li ser her uzwen me yên hundir û dest re wê, vekirina falê bi navê wan ku ew wê çawa bibê di dawîya nexweşiyê û ankû wê çî di baxtê wê de nivîsandiya wê weke weke aliyekê din bê ku mirov wê li wer wê bisekinê bê. Di aslê xwe de wê, di wê temenê de wê mirov dikarê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê têtîna tendurustê a demê wê di awayekê de wê, çendî ku wê, weke ku mirov bi wê rengê bi têtînen astrolojikî û hwd re wê, di zikhevdû de di temenekê fahmkirinê de dibîne jî wê ev weke kevneşopiyek pirr zêde kevn bê. Yê ku wê di aslê xwe de wê di wê kevneşopiyê de wê, di çerçoveyek giştî de wê li ser têtînek başî û nebaşiyê û her wusa wê ji aliyê başî ve gihandina jîyanê bi jîyankirinê re li wer temenekê rast û baş ku wê bê temenê başbûnê di jîyanê û bi mirov re de jî wê, bi Zerdeşt re wwê dest pêbikê. Di wê çerçoveyê de wê sazûmanak hizirkirinê ku wê ne dûrî ‘**Ayurveda**’ya hindiyan lê wê hinekî din zêdetirî wê li ser rengê felsefeyê re wê bi temen bikê wê Zerdeşt bikê. Hindiyan ew di temenê ve gotin û mîtolojiyan de bi sazûmankiribûn û di aslê xwe de wê bi awayekê ku mirov li wê hayirmayî û matmayî bimênê wê di awayekê de wê ew wê, bi sazûman bikin û wê di nava jîyanê de wê bigihênina li encamên rasyonel. Di wê temenê de wê li ser temenekê mitolojikî gihiştina encamna rasyonel wê di wê temenê de wê, were dîtin.

Di wê çerçoveyê de wê li meseopotamiya wê di temenê wê û encamên wê de wê, di wê rengê de wê di ahengekê de wê bi awayekê hizirkirinê wê encamên wê bi wê re wê werina dîtin. Encamên tendurustî ku wê di wê demê de wê werina dîtin wê di awayekê de wê, weke ku mirov dibîne di nava têtîna tendurusta meseopotamiya de wê, awayên dermankirinê û başkirinê û heta ku wê yên emeliyetkirinê li ser birin û şikeştinên hastûyan û hwd re wê di awayekê de wê bikin û wê di wê de wê pirr zêde jî wê pispor bin.

Di wê temenê de ev wê, di awayekê de wê, xwe bi demê re wê pêşbixê. Meseopotamiyî wê, di nava jîyanê de wê di wê temenê de wê, aliyekê wan ê din jî wê ew bê ku ew di warê dermangerînê û pêşxistina wê ya ji şînayîyan û hwd de wê, pirr zêde wê li pêşîya dema xwe bin. Wê ji xwe bi bawer bin. Wê di awayekê de wê, xwediyê awayekê pêşketinê ku mirov wê hertimî wê bi qadir wê pêşwazî bikê wê bi wan re wê hebê. Ev

rewş wê, di awayekê de wê, di çerçoveya şêwayên tendurustê ên mesopotamî de wê weke ku em dibînin wê di çerçoveyekê de wê, di nava bijîşkên xwezayî ên hûriyî, mîtannîyî û hemû demên berî û piştê de jî ku wê were dîtin wê di temenekê empirikî de wê awayekê û rengekê hizirkirinê wê bidina diyarkirin. Ew wê bi têgînek pêşdîtî û ankû pêşherêkirî wê ew wê nêzî mijarê nebin. Wê d inava rewşê de wê rewşê bikin ku ew fahmbikin û wê di wê temenê de wê di cih de wê çareya wê û ankû dermanê ku wê bêjin ev a wê bi wê re wê pêşbixin û wê bikarbênin. Di wê temenê de wê, di warê rengê hizirkirinê de wê çendî ku ev wê di wê temenê de wê hebê. Lê em nikarin wê tenê di awayekê de fahmbikin. Ber ku wê gelek nêzîkatî wê di zikhevdû de wê bi wan re wê hebin û wê pêşkevin. Mianq wê di awayekê de wê, di aslê xwe de wê, mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, awayên weke şêwîrêna bi rêmildaran, falvekirinên li ser reşwên nexweşiyê û hwd re jî wê weke aliyekê wê yê din bê. Di wê temenê de wê ber ku wê fahmbikin ku wê nexweşî wê ji aliyê yazdanan ve wê bê dayîn wê ber vê yekê wê bixwezin ku ew kîyan yazdanî daya ku ew li gorî wê nêzîkatîyê bikin (Çav: Risse G. *Medicine in the age of enlightenment.I: Medicine in Society – Historical essays*; Cam-bridge University Press 1992; s. 149–195).

Di wê temenê de wê mesopotamîkî wê di nêzîkatîya xwe de wê di awayekê de wê pirralî bin. Di awayekê de wê dema ku mirov nêzîkatîya mesopotamîyayîyan wê tenê di awayekê de wê weke bi wê re wê werênê ser ziman û wê fahmbikê wê kêm bimênê. Ber ku wê di wê temenê de wê, çendî ku wê di reng û awayekê serxwezayî wê di wê temenê de wê hizirkirin û awayekê wê hebê jî lê wê di aliyekê din de jî wê li ser temenekê rasyonel wê çêkirina dermanan û bikarhanîna wan û hwd wê di wê temenê de wê, hebê. Di wê temenê de wê aliyê têgînî ê weke serxwezayî wê bi wan re wê tenê wê weke aliyekê fahmkirinê wê weke ku wê çawa wê di demên hemdem de wê bijîşkek wê li derd û nexweşîya mirov wê bihisênê ku mirov di vedibêjê wê û ew piştê dermanê wê dide mirov wê di şêwayekê wê rengê de wê bimênê. Ber vê yekê wê di wê nêzîkatîyê de wê di zikhevdû de wê gelek aliyên ku ew werina kifşkirin û bîn hanîn ser ziman wê hebin.

Di mijara têgînên mesopotamîkî ên tendurustê de wê, di awayekê de wê, dermanên xwezayî û hwd wê pîrr zêde wê di wê de wê pisporî û zanebûnî wê di temen de ku ew pêşketî wê hebê. Wê di wê rengê de wê di awayekê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê çendî wê li

ser temenekê serxwezayî wê şêwayekê fahmkirinê wê were dîtin jî lê wê li ser temenekê rasyonel û realist wê têgînek anatomikî ku ew di wê de bi wê temenê ew kûrdibin û fahmkirina xwe bi wê kûr dibin jî wê hebê. Aliyê pêşî ê ku wê di temenekê şenber de wê têgîna tendurusta mesopotamiya wê bide dîyarkirin û wê rengê pêşketina wê bide dîyarkirin jî wê di aslê xwe de wê ev alî bê.

Dema ku em wqê têgîna anatomiyê a giştî û tamî ku ew di wê de kûr dibin û piştî bi wê dikin ku wê fahmbikin û wê werênina ser ziman ku em wê fahm nekin di temenê de emê nikarin nêzîkatîya tendurustê a mesopotamiya wê baş fahmbikin. Di serî de wê, di şêwayekê de wê ev wê bi wê re wê were dîtin. Ku wê pêşî wê, di temenekê şenber û rasyonel de wê, uzû û beşên laş wê bi hebûna wan ya rastîn re wê kifşbikin. Lê aliyê têgînî ê ku wê weke bi vegotin û ankû vebêjinek serxwezayî wê were dîtin jî wê di temenê bi watelêkirina wan kifşkirinên xwe di nava anatomiyê de ku ew bi kûrbûna wê re pê diçin re wê were dîtin. Yanî wê aliyê vegotinî ê serxwezayî wê li ser temenekê rasyonel re wê di wê temenê de wê were dîtin. Ber vê yekê wê di wê temenê de wê dema ku mirov wê, rengê vegotinên serxwezayî ên mesopotamîkî wan şîrovebikin wê divê ku mirov wê fahmbikê ku wê weke têgîna mifteyî ên referansî ku wê ew şenberîya anatomîkî wê bi wê re wê, di awayekê de wê çawa wê bi wê re wê bigihênina li fahmkirinekê bê. Ev rengê hizirkirinê a bijîşkên mesopotamîkî ên xwezayî wê bê temenê wê fahmkirinê ku ew karibin di awayê pergale dîtbar û yên ne dîtbar ên di laş de hena ku ew xwe bigihênina li fahmkirinên wan. Di wê temenê de wê di awayekê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê di serî de wê weke aliyekê wê yê giring wê bi wê re wê kifşbikê bê.

Di aslê xwe de wê têgîna nexweşiyê wê di wê temenê de wê dema ku mirov li bermehiyên şaristanî ên dem bi dem ên ji demên mesopotamiya mana ku mirov li wan dinerê wê bi wê re dibînê ku wê di wê temenê de wê li ser temenekê hizirkirinê wê di awayekê de wê, pirr zêde wê di hizirkirin û fahmkirinên xwe de wê nêzî yên demên hemdem wê di awayekê de wê weke ku wê bihizirin. Wê di wê temenê de wê di fahmkirin û hizirkirinên xwe de wê pirr zêde wê bi awayekê ji xwe bi bawer wê di wê temenê de wê, xwediyê regekê fahmkirinê bin. Wê di wê temenê de wê, têgîna parastina jîyanê û wê bi wê re wê çawa wê di awayekê de wê, nexweşiyê ji nava laş wê derxin wê li ser wê bihizirin. Wekî din em aliyekê din jî wê di dewama wê de wê kifşdikin bi nêzîkatîya bijîşkên mesopotamîkî re. Ew jî wê ew bê ku wê têgîn û

nêzîkatîya serxwezayî û xwezayî wê di awayekê de wê weke ku wê di zikhêvdû de wê, were dîtin. Wê di wê temenê de wê wê bi hizirkirina serxwezayî re wê ew aliyê wê yê xwezayî ê temenî wê bê fahmkirin. Lê em dibînin ku wê çendî wê dem wê pêde herê û wê minaqên dermankirinê wê zêde bibin û wê di wê de wê pisporî wê bibê wê êdî wê ew aliyê temenê ê xwezayî wê bi şenberîya wê re wê şêwa û rêyên ku wê, ew wê bikin ku ew wê bi wê temenê re wê fahmbikin û wê werênina ser ziman re wê bidest hizirkirinê bikin. Ev jî wê weke regekê hizirkirina xwezayî bê. Yanî wê di awayekê de wê weke ku em dibînin wê di wê temenê de wê, awayekê fahmkirinê ê xwezayî ku wê dervî wê serxwezayî wê di nava wê temenê binî ê xwezayî ku wê bi têgînî û fahmkirinê jî wê hin bi hin wê rengê xwe wê bide dîyarkirin wê di nava wê de wê bidest pêşketina xwe wê bikê. Ev jî wê bi wê re wê êdî wê weke aliyekê wê yê fahmkirinê ê ku mirov wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di demên piştre ên bi ber demên kevnera ên felsefeyê ve ku wê dem wê were wê ji aliyekê ve wê ev rengê têgînî ku wê xwe bide biriqandin li mejiyê mirov û hizirkirina mirov wê êdî wê di şewayekê de wê temenê hizirkirinê ên felsefeyî ku wê di temenekê xwezayî de wê bîn hizirkirin wê biafirênê. Di aslê xwe de wê, dema ku wê di demên felsefeyê de wê minaq wê filosofên weke hipokrat wê nexweşiyê li ser temenekê xwezayî wê, werênê ser ziman wê ev wê ne weke kifşkirineka tenê bi wî re bê. Wê weke hebûna têgînî a berî wî ku wê hebê du aliyê serxwezayî û xwezayî û ew di wê temenê de wê pozisyon û helwesta bi aliyê xwezayî ve li dijî aliyê serxwezayî û ku wê weke bê gotin aliyê 'xûrafeyê' dide nîşandin re wê di wê temenê de wê pêşkeve. Yanî wê di wê temenê de wê di aslê xwe de wê temenekê wî yê hizirkirinê xort wê di wê temenê de wê ji demên berî wê hebê.

Felsefe wê di wê temenê de wê dema ku wê pêşkeve wê tenê tiştekê wê bikê. Ew jî wê ew bê ku wê ew aliyê xwezayî û serxwezayî wê ji hevdu cûda bikê. Wê xwe weke regekê hizirkirinê bi şewayê aqilmeşandinê û hwd re wê li aliyê xwezayî wê bigirê. Wê di wê temenê de wê di wê temenê de wê bidest hizirkirinê wê bikê. Ev wê di awayekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê di serî de wê di wê rengê de wê kifşbikê bê (Çav: Risse G. *Medicine in the age of enlightenment. I: Medicine in Society – Historical essays*; Cam-bridge University Press 1992; s. 149–195).

Di aslê xwe de wê, di wê temenê de wê minaq wê weke di demên berî demên felsefeyî ên weke Asklepios ku wê weke yazdanê bijişkan jî wê

were ser ziman û wê, bê gotin ku ew emeliyetan dikê û hwd jî wê di wê temenê de wê, temenekê wê yê bi fahmkirinê ê bi wê re wê bi mantiqî wê hebê. Ber vê yekê wê di serî de wê, temenê wê yê fahmkirinê ku mirov wê bikê ku mirov wê fahmbikê wê li ser wê temenê mirov wê bigihijê wê rastîya fahmkirinê.

Di nava jîyanê de wê di wê temenê de wê, aliyê fahmkirinê ê serxwezayê û aliyê jîyankirinê xwezayî wê di wê temenê de wê bi hezaran salan wê di ahengekê û bi hevdû re di levkirinekê de wê dîmenekê wê bide nîşandin. Lê ew levkirin û dîmenê levkirinê wê di demên berî demên kevnera de ku wê bi ber demên kevnera ên felsefeyê ve wê were wê êdî wê bidest xirabûnê bibê. Wê dema ku mirov bahsa demên mîtolojiyê ên têrzanîn dikê wê di serî de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bi wê temenê têgîhiştinî wê bide dîyarkirin.

Em li vir wê di temenê di serî de wê fahmbikin ku wê aliyê xwezayî wê bi demê re wê bi pêşketinên şenber û kirinên şenber re wê li dijî aliyê serxwezayî wê li ser temenên fîzîkî û hebûnên dîyar û hwd re wê ji aliyê serxwezayî zêdetirî wê giraniya xwe wê bi demê re wê bide dîyarkirin. Ev jî wê di awayekê de wê di nava hizirkirinê de wê temenê wê di awayekê de wê bi xwe re wê bide nîşandin.

Hizirkirinên ku wê di wê temenê de wê bibin wê hin bi hin wê bi temenê şenber ve wê pêşkevin. Wê minaq wê derman wê bi şenberî wê li ser şînayî û ankû tiştên ku ew dihên bikarhanîn re wê hebê. Di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Di aslê xwe de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijara felsefeyê wê di awayekê de wê, di wê temenê de wê, li ser wê aliyê xwezayê û weke hizra wê û ankû rengê hizra şenber a ji wê ew wê xwe bide nîşandin. Di wê temenê de wê, di dîmenekê de wê aliyê serxwezayî û hizra wê, aliyê xwezayî û rengê hizra wê ji hevdû cûda wê hin bi hin wê pêşkevin. Weke ku wê di nava kurdan de wê bê gotin 'karê dînyayî ji yên axîretî cûda bikê' wê di awayekê de wê weke renekê gotinê ku wê xwediyê wateyek ku mirov wê li ser wê temenê wê fahmbikê bê wê xwe bide dîyarkirin. Ev têgîn wê di mantiqê xwe de wê cûdakirinekê wê li ser ya dînyayuî û ankû şenber û ankû ya ne-şenber û ne-dînyayî re wê di awayekê de wê têgînekê wê di xwe de wê **bihawênê**. Li ser wê temenê û ankû temenekê di wê rengê û awayê de wê, di nava şenberîya fîzîkî û hwd de wê, ew wê li dînyayê wê were kirin û **pêşxistin**. Ev wê di aslê xwe de wê di awayekê de wê renekê hizirkirinê ê teybet wê bi demê re wê xwe bide dîyarkirin. Di nava hizra mesopotamîya de felsefe wê di wê

temenê de wê hertimî wê temenekê wê yê şenber wê di wê temenê de wê hebê û wê bê kirin. Wê di wê rengê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê di dewama wê de wê fahmbikê bê. Nexwe ku wê nebînin em nikaribin li ser temenekê xwezayî wê temenê temenê dermanî ku ew bi awayekê bêhasab ê pêşketinê wê xwediyê minaq û pêşveçûnên bi xwe re bê wê, fahmbikê.

Di wê temenê de wê ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov felsefeya xwezayî a mesopotamya wê kifşbikê em di serî de wê li ser wê temenê wê pêşî bi zanîna wê ya xwezayî wê kifşbikê, fahmbikê, derxê li têgihîştinê û wê werênê ser ziman (Çav: Johnson GE. Idealer, villfarelser og maktkamp –en historie om den moderne legerollen. Hoved-oppg i idéhistorie, Oslo 2002).

Mirov nikarê bêjê ku wê li mesopotamya wê felsefe û bi teybetî felsefeya xwezayê pêşneketiya. Wê ber ku wê dirokak wê ya di wê temenê de wê li ser esasê kifşkirinê a wê hebê. Lê ev wê di awayekê de wê hertimî wê di nava rengên hizirkirinê ên din ên ontolojikî de wê di zikhevdû de wê di awayekê de wê bibê. Minaq wê dema ku wê çerçoveyek hizirkirinê ku ew bi olî bê û ankû bi têgînek din bê wê di wê temenê wê de wê ew aliyekê hizirkirina xwezayî wê hebê. di wê çerçoveyê de wê di awayekê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman (Çav: Johnson GE. Idealer, villfarelser og maktkamp –en historie om den moderne legerollen. Hoved-oppg i idéhistorie, Oslo 2002).

Di aslê xwe de wê, ev wê di rewşa têgîna tendurustê de jî wê ew wê bi wê rengê wê hebê. Wê dema ku wê gilgamêş wê bikeve pey dermanê jîyane nemir de wê were cem utnapiştîm û wê li wir wê di azmûnên ku ew derbas dibê û şînayîya ku ew di bin avê de ku ew wê weke şînayîya jîyane nemir bê wê di wê temenê de wê bi wê re wê hebê. Wê têgîne ku mirov wê ji hevdû derxê wê mirov di wê de wê bîbînê ku wê weke li têgînek xwezayî weke kirasekê wê têgînek ontolojikî wê di wê rengê de wê li wê were kirin wê di awayekê de wê rengê hizirkirnê wê were dîtin.

Di aslê xwe de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijara hizirkirinê wê di wê temenê de wê dema ku mirov wê li wê bihizirê wê, têgîna xwezayî a mesopotamîkî wê di awayekê de wê wê destpêka wê û dawîya wê çawa bi têgînek ontolojikî wê were girêdan wê ev wê weke mijare ku wê rengê felsefeya xwezayê a mesopotamîya wê di nava xwe de wê di awayekê de wê weke ku wê veşêrê jî bê. Wê demê mirov divê ku wê di wê temenê de wê ji hevdû wê derxê. Minaq wê di warê

nexweşîyê de wê, çendî ku wê bi awayekê wê bahsa 'gîyan derxistinê' û hwd wê were kirin û wê bi wê re wê, ritûel û hwd wê werina kirin jî lê wê di awa û regekê din de jî wê, li rex wê bi têtînek xwezayî wê çî şînayî, xwarin û hwd wê were bicihkirin û xwarin bo wê başbûnê wê ew jî wê were zanîn. Wê di wê temenê de wê zanînek pirr zêde kûr a xwezayî wê di derbarê wê de wê di awayekê de wê li wê were hizirkirin. Ev wê, di aslê xwe de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê di serî de wê weke aliyekê giring wê fahmbikê bê.

Di mijara têtîna xwezayê de wê li mesopotamîya wê, di wê temenê de wê ew dîmenê xwezayî û yê serxwezayî ku wê ji hevdû re wê bibê dîmen û temenê sernûxûmandinê jî wê di demên kevnera ên felsefeyê de wê di serî de wê ji aliyekê ve wê ev jî wê were kifşkirin. Wê hin bi hin wê ew ji hevdû derxistin û hûrgilkirin wê bi wê re wê bê kirin. Wê di dewama wê de wê ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê kifşbikê û wê werênê ser ziman bê. Di mijara wê ji hevdû derxistinê de wê aliyê xwezayî wê ji aliyê din ê serxwezayî wê bê cûdakirin û wê bi serê xwe wê çawa wê were fahmkirin wê mirov wê bi aqilê xwe wê bikeve nava hewldana hizirkirina wê de. Di wê temenê de wê di awayekê de wê, aliyê wê yê hizrî ê şenberî wê temenê felsefeya demên piştî jî wê ji gelek aliyên ve wê biafirênê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê di serî de wê weke aliyekê wê yê giring wê fahmbikê. Di warê felsefeyê de wê, di wê temenê de wê têtîna felsefeyê ku mirov wê di nava hizra mesopotamiya de wê hilde li dest wê ew hinekî komplika û wê di awayekê griftî de wê xwediyê dîmenekê bê. Wê di wê çerçoveyê de wê sazûmanak hizirkirinê a pergali wê weke bi têtîna olzanî û hwd wê, di awayekê de wê bi hezaran salan wê biafirê. Wê hemû hizirkirin wê di nava wê de wê were ser ziman. Wekî din wê hemû hebûnên li jîyanê wê di nava wê de wê di awayekê de wê werina ser ziman.

Di aslê xwe de wê dema ku em li ser rengê hizirkirinê mesopotamîkî wê dîmenê serxwezayî ji holê rabikê û bi awayekê ji nedîtî ve were wê di awayekê pirr zêde zêlal de wê felsefe û dîmenê kirina wê xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin. Ber ku ew dîmen wê di nava xwe de wê di hawênê û dikê ku wê weke temenê xwe yê jîyankirinê wê fahmbikê û wê bînenê ser ziman. Ev wê bo fahmkirina xwezayê wê wusa bê, bo fahmkirina zanyariyên weke yên metafîzîkê wusa bê. bo fahmkirina zanyariyên matematîkê, geometriyê û hwd wê wusa bê. Di dewama wê de wê mirov dikarê wê bêtê ku wê zanyariya tendurustî jî wê di nav de

wê hemû dê di awayekê de wê weke dîmenekê wê yê nava wê xwe di awayekê de wê werênê li holê.

Di awayekê fahmkirinê wê hertimî wê li ser temenekê şenber û rasyonel de wê awayekê vegotinê wê hin bi hin wê pêşkeve û wê mirov wê di dewama wê de wê bi wê re wê bihizirê. Wê di warê başkirinên û dermanên xwe yên bi tendurustî bê û di warên din de jî bê wê rewş wê ev bê. Di dewama wê de wê weke aliyekê wê din jî wê dema ku mirov wê rewşa mijara demên felsefeyê wê hilde li dest wê, bêgûman mirov nikaribê wê di awayekê bêtemen de wê fahmbikê. Wê ew temenê wê jî wê pêvajoyên bi hezaran salan ên ku ew di wê temenê de li mesopotamya û hwd bûna wê mirov karibê weke dîroka wê ya şûnpê wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di dewama wê de wê, mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, mijarên felsefeyê wê, li mesopotamîya wê di awayekê de wê li ser rewşên xwezayê ên weke kirinên bi matematîkî bê, bi kirinên tendurustî û hwd re bê wê di awayekê de wê, xwe bide nîşandin. Di nava têgîna tendurustî a mesopotamya de wê, bi awayekê tekûz wê, xweza wê bi hemû rengên xwe yên şînayî û hwd re wê were fahmkirin.

Di aslê xwe de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê weke aliyekê wê yê giring wê di serî de wê mijara tendurustê wê, di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê fahmbikê wê bi temenekê şenberî wê hin bi hin wê were fahmkirin. Di wê çerçoveyê de wê minaq wê, aliyên weke ku mirov avê nevexwe wê nikaribê bijê. Ku mirov xwarinê nexweê wê nikaribê bijî. Rewşên bi wê rengê wê rewşna şenber bin û wê mirov bi xwe re wê bidina hizirkirin.

Dema ku mirov wê ji wê aliyê ve wê li wê bihizirê wê, minaq wê hewldanên bi deest xistina zad û hwd wê, di wê temenê de wê, ew wê hebê ku mirov wê, bihizirê ku mirov wê, xwarinê nexwe wê bimirê. Di wê temenê de wê bi wê re wê, li wê bihizirê.

Di nava jîyanê de wê, mijarên bi wê rengê wê zêdetirî wê di temenekê gelemper de wê bidest dana hizirkirinê wê bikin. Di wê temenê de wê, dema ku mirov pêvajoyên felsefeyê û hwd dihizirê wê, bi wê re dibîne ku wê, dema ku mirov wê di temenekê xwezayî de wê bihizirê wê, di temenekê şenber de wê çawa wê, derman û hwd wê pêşbixê wê li wê bihizirê. Di nava pirtûkên ku wê di warê de wê werina nivîsandin de wê, ew wê di awayekê vekirî de wê hebê ku wê, filosofên bijîşk wê di awayekê de wê, mēyla xwe wê bidina şewayên başkirinên ên bi nebet û ankû şînayîyan. Wê di wê temenê de wê, hewldanên fahmkirina

şênayîyan wê di wê temenê de wê, derkeve li pêş. Wê filosofên herêma girêkê bin û ankû yên herêmên din ên weke roma û hwd bin wê, di wê temenê de wê, pêşî wê listeyên xwe yên şînayîyan û hwd wê çêbikin. Wê di wê temenê de wê di awayekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê, bi wê re wê li wê bihizirin.

Di wê çerçoveyê de wê filosofên demê wê, weke rêyên başkirinê ku wê çawa wê pêşbixin wê, di wê temenê de wê, li wê bihiizirin. Wê şînayîyan wê bihizirin. Ev wê piştre wê hin bi hin wê di demên serdema navîn û destpêka wê de wê, di wê temenê de wê zêdetirî wê di awayekê bi sazûmanî de wê bibê. Di aslê xwe de wê, di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê lê ev jî wê bi wê re wê, hin bi hin wê were hizirkirin. Di wê temenê de weke ku em bi hizirên filosofên demê re dihizirin wê di awayekê de wê kirpêndinên xwe yên li ser anatomiyê û hwd wê, di wê temenê de wê aliyekê din wê hizirkirinê wê di mejiyê mirov de wê biafirênin ku mirov hinekê empatiyê bi wan têgînan re dênê.

Di wê temenê de wê di nava anatomiyê de wê kûrbûn wê bibê. Wê hundirê mirov bi uzwên wê re û derveyî mirov wê bi beşên laş û hwd re wê awa bi awa wê li wê were hizirkirin. Wê di temenekê funksiyonî de wê li wê were hizirkirin. Di wê çerçoveyê de wê, ev jî wê bi wê re wê were dîtin ku wê anatomi wê dema ku wê were fahmkirin wê bi uzwên laş û têkiliya wan a bi hevdu re wê were fahmkirin. Di wê temenê de wê minaq wê, rayên xwûnê bê, pergale sînîran bê, ya valakirin û gerînê û hwd bê wê di wê temenê de wê li wê were hizirkirin.

Di wê çerçoveyê de wê, dema ku mirov wê bahsa van pergalên laşî bikê di aslê xwe de mirov dikarê ji aliyekê wê yê heyînî ve wê li ser rewşên xwarinê re wê di awayekê de wê fahmbikê. Ev jî wê bi wê re wê di awayekê de wê, hebê. Di mijara roviyan de wê, roviyên duwanzdeh telî bin wê, di awayekê de wê weke rêyên gerîn û valahiyê jî wê bi wan wê biafirê. Wê, di wê temenê de wê minaq ya ku wê weke tişta avêtinê minaq go ku wê biavêjê ew wê pêşî wê di roviyan de wê demekê wê bimênê. Di hundirê hêtên aliyê hundir ên roviyan de ew qaytanok û rewşên weke yên bi gayeyê binê avê ku ew heya wê ew wê, weke rêyna ku wê ji wê tiştaavêtinê a di roviyan de wê, laş jî wê di awayekê de wê, xwedîbikê bê. Weke rêyên mijtinê jî mirov dikarê wan fahmbikê û werênê ser **ziman**.

Wê, di wê temenê de wê, tişta weke go ku wê bikeve roviyan wê di aslê xwe de wê ne tenê wê bo avêtinê bê. Wekî din wê bo di roviyan jî wê were girtin wê yên girtinê ên ku bi wan rewşên weke gayeyê çandî bi

aliyê hundir ê roviyê ve heyî wê ew wê weke hebûnna şîyar û xesas bin. Wê di wê temenê de wê di awayekê de wê ew wê, heta ku ew di wê roviyê de ew go hebê wê ji wê mêhtinê wê di awayekê de wê bikê. Heta ku ew di roviyê de zûwa bibê. Çendî ku ew bi dirêjî di hundirê roviyê dema wê wilqasî jî wê tîr û hişk bibê. Wê bi tememî wê weke avêtinek axî wê lê were. Minaq serkilên keran, piçkûlêm bizinan, rîxên çelekan, goyê mirovan û hwd wê di wê temenê de wê, dikarê di awayekê de wê bi wê temenê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Ev pergalek cihê valakirinê wê di heman rengê de wê cihekê xwedîkirinê a zindî jî bê. Wê di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman. Ew di roviyê de bi tişbûyîna wê ya ji wê ya tişta ku wê biavêjê wê, di wê temenê de wê di awayekê de wê, temenê xwedîkirinê wê biafirênê. Di asta pêşî de wê di pêvajoya halandina di nava nê m û germîya zik de wê, ew wê, di awayekê de wê bibê û wê di wê pêvajoyê de wê, bo aliyên şilekî ên laş wê girtinên ku wê bîn girtin wê bibin. Lê piştî wê halandinê wê di awayekê de ku heta ku ew were û bikeve wê roviyê de wê, bi gûharîna di wê de re wê di awayekê de wê temenê wê, ji wê mêhtinê a bi wê şewayê gayeyî ê aliyê hundurê roviyê re wê temenê wê biafirênê. Di sê rewşan de wê avêtina derve wê bibê. Weke minaq bi mîzkirinê û ankû gokirinê û hwd. Yek wê, ji zêdebûnê, du wê ji rewşa mêhtinê aliyê derbasbûyî û sê wê ji di çerçoveya çêkirina ahengê û weke hevdûgirtinê a di roviyê de bê. Wê di wê temenê de wê, li gorî wê rewşa wê ya şilekî û hwd a di wê de u ew heya û di dewama wê de wê bi wê e wê, di awayekê de wê, li gorî wê rewşê ew bibê. Lê dema ku ew wê ji wê ast û radaya mêhtinê û ankû ya karina mêhtinê a di hundirê roviyê de ku wê bibê ku wê, ji wê rewşê derbas bibê êdî wê were avêtin. Di wê temenê de ew makanismaya valakirinê wê di awayekê de wê, ew wê, bi serê xwe wê biryarê nedê ku mirov wê diavêjê. Wê hinek prosidûrên ku ew wê di temenê wê biryardayîna laşî de wê hebin wê di temenê wê rewşa avêtinê de wê cih bigirin. Minaq ew weke go di roviyê de ku ew dicivê wê weke tişta herî zêde a weke tişta avêtinê a dewlemend ku wê laş ji wê bi mêhtinê û hwd wê bigirê wê, bê. Di wê temenê de wê rewşa roviyan wê di aslê xwe de wê di wê temenê de wê ji ya ku mirov li wê dihizirê û dibînê wê ji wê zêdetirî wê di wê de wê şewayna pergali ên di zikhevdû de ku ew hena wê di wê de wê hebin. Di wê temenê de wê, ev rewşa roviyan wê rewşek zêde giring bê bo laş. Wekî din wê di demên dawî êm laş de ku wê zêdeyî wê weke pirsgirêk mirov zêdeyî bi wan re wê bijî jî wê sedemek ji wê di serî de wê, ew giraniya barê laşî ê di wê temneê de ku wê li ser wê

avakirî bê. Wê hinekî jî wê bi wê ve wê girêdayî bê. di aslê xwe de wê, rewşa laş wê di wê temenê de wê, dema ku mirov wê bi temenê hizirkirinê re wê bi wê re wê li wê bihizirê wê mirov dikarê wê bi wê re wê werênê ser ziman.

Di dewama wê de wê, di awayekê de wê, di uzwek laş de wê minaq wê di serî de wê ne tenê wê bi xwûnê wê di wê de wê bibê ku ew xwe bi wê biafirênê bê. Wê di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê, ji van aliyên xwarinî û rewşên weke hanîna wê astê ku ew bikê roviyê û di wê de bigirê re wê hebê. Wê ya di rovi de wê, di awayekê de wê, heta ku ew avê hilde wê karibê temenê mêhtinê ew çêbikê. Lê kengî av kêmbû û ne hilda weke ku wê pêwîst bê wê hingî wê êdî wê, hişkbûn wê di wê de wê bibê. Hişkbûn wê di wê temenê de wê temenê ne rehetiyê wê çêbikê. Wê hingî wê, laş wê bixwezê ku wê biavêjê derve. Di aslê xwe de wê temenê rewşên weke qelewbûnê û hwd jî wê di wê temenê de wê ji aliyekê ve wê temenê wê hebê.

Di rewşên weke yên laş de wê, di awayekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di rengekê de wê çêbikê. Di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê rewşên laş wê biafirênê.

Ev rewşên laş û gelek rewşên din ên weke wan bi çerçoveya anatomiyê û hwd re wê li wan wê êdî wê werina hizirkirin. Rewşên weke serifendinê, mêhtinê, hazimkirinê û hwd wê, di wê temenê de wê, li wan wê were hizirkirin. Di dewama wê de wê, mijara rewşa uzwên hundirê laş wê bi wê re wê li wan wê were hizirkirin. Di rewşa têgîna laş de wê weke ku em bi mantiqê têgîna humoralê a patolojikî de ku mirov li wê dihizirê wê, were dîtin ku wê rewşa şilbûn û ankû şilekiya laşî wê di awayekê de wê ahengek wê hebê. Wê dema ku wê bin wê bikeve wê, di wê de wê, pîrsgirêkê fîzîkî wê di nava anatomiyê de wê xwe bidina dîyarkirin.

Ji wê rewşê mirov dikarê wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê dikarê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê mijara anatomiyê wê di wê temenê de wê weke aliyekê ku mirov wê di çerçoveyek pîrrdîmenî a bi girêdanên bi pergâlî ên laş ku wê bi hevdu re wê hebin re wê dikarê wê werênê ser ziman. Wê di wê temenê de wê awayekê wê yê giring wê hebê ku mirov dikarê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Galên wê dema ku wê, mijara tendurustê wê bikê ku wê fahmbikê wê li ser çerçoveya anatomiyê û têgînek anatomikî ku ew li gorî xwe fahmdikê re wê ew wê bikê ku wê bikê. Di dewama wê de wê li ser wê re

wê, mijara têkiliyên laşî wê bi wê re wê, di awayekê de wê bikê ku wê fahmbikê.

Anatomi wê dema ku mirov wê fahnbikê wê pêşî di awayekê objektîv de wê, hebûna anatomiyê wê bi wê re wê fahmbikê û wê bi girêdan û hemû aliyên wê yê hebûnê û hwd re wê fahmbikê. Aliyê din jî wê di wê çerçoveya anatomiyê de wê, ahenge ku ew di temenekê hevnasîna hevdû a fîzîkî de ku ew bi hevdû re dikê de wê, ew wê were dîtin. Dervî wê ku wê tevlibûn wê bê wê, rewşên kompleks, lefleks û hwd wê weke aliyên parastina çerçoveya anatomîkî wê bi wê re wê bikina dewrê de. Ev wê di serî de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê, werênê ser ziman. Di serdemên navîn de wê, di destpêka wê de wê, mijara anatomiyê wê weke ku em dibînin wê bi zêdeyî wê hin bi hin wê bê hildan li dest û wê mirov wê li ser temenekê şenber wê bixwezê ku ew di fahmkirina wê de ew di wê de kûr bibê. Wê di wê temenê de wê pêşî mijara fahmkirinê wê di temenekê fîzîkî de wê xwe di awayekê de wê bi wê re wê xwe bide dîyarkirin.

Di wê rewşê de wê jî mirov dikarê wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê werênê ser ziman ku wê mijara tendurustiyê wê li ser wê re wê bi pergali wê pêşkeve. Di aslê xwe de wê, dema ku mirov wê, têngîna tendurustê wê hilde li dest wê dema ku wê demên kevnera wê werina ber dawîya wan wê, du nûqte wê bi zêdeyî wê bi giringî wê derkevina li pêş. Yek wê fêrûazmûnên fahmkirinê ên di wê warê de ên mesopotamîkî û hwd bin. Aliyê din jî wê piştî serdemên kevnera ku wê li ser temenekê zanîna serdemên kevnera wê ava bê wê awayekê pergali ê di jîyanê de hatî pêşxistin a çerçoveya jîyane roma de ku ew hatî pêşxistin bê. Azmûna tendurustî a roma wê ji wê aliyê ve wê giring bê ku wê di wê temenê de wê, heta serdemên navîn jî wê li ser wê temenê felsefeyê wê di awayekê de wê xwe bide domandin. Wê di wê rengê de wê, têngîna tendurustiyê wê di awayekê de wê, bi wê re wê, xwe bide dîyarkirin. Têngîna tendurustiyê a roma wê di wê temenê de wê çendî ku wê azmûnên felsefeyên ên demên kevnera wê hebê wê, ew jî wê bi hebûna xwe re wê di demên serdemên navîn de wê li giştîya rojava û hinekî anatolia wê bi bandûra wê re wê xwe bide dîyarkirin. Lê ew jî wê, di temenekê felsefeyî a herêmê de wê ber ku wê xwediyê hevgirtinekê (sentezekê) bê wê zor nebê bo mirovên herêmê wê herê bikin.

Di çerçoveya pêvajoyên têngîna tendurustîya roma û piştî derketina **xiristîyaniye** weke olek fermî û bandûra wê ya li wê weke aliyekê **din emê li jêr li ser wê bisekin** in. Lê li vir wê di serî de wê pêşî aliyekê din

wê li pêşîya mirov wê bisekinê ku mirov wê hinekî din li ser wê bisekinê. Ew jî wê têngîna humral a **patalojikî** bê. Di wê temenê de ji aliyekê din ve jî ku wê weke têngînek zanyarî a ku wê xwezayê wê di temenê xwe û zanyarîya xwe de wê bixwênê û wê bihawênê wê weke aliyekê wê yê din ê giring ku wê ji demên serdemên kevnera û pêve wê bi awayekê sazûmanî a konseptî wê derkeve li pêş. Di awayekê de wê, dema ku mirov wê li wê binerê wê di serî de wê, têngîna humaral a patalojikî wê xwezayî wê bi hemû aliyên wê re wê weke temenek dermanî wê bixwezênê, fêrbûnê û wê, bikê ku wê derxê li têngîhiştinê. Aliyekê din ê fahmkirina têngîna dermangeriya demên berê ên kevn jî wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bi wê re wê bide nîşandin.

Piştî ku wê têngîna tendurusta hemdem wê pêşkeve jî wê di aslê xwe de wê têngîna dermanî a humaral ya patalojikî wê di awayekê de wê, weke temenekê demên kevn a di wê temenê de wê bandûra wê di wê de wê mirov nikarê ji nedîtî ve wê were. Wê di her awayê wê bandûra wê xwe di awayekê de wê bide nîşandin (Çav: Hayward, Rhodri (2011). "Medicine and the Mind". In Jackson, Mark (ed.). The Oxford Handbook of the History of Medicine. Oxford University Press. pp. 524–42).

Di awayekê din de jî wê, di wê çerçoveyê de wê, derxistina kronoloji û ankû çerçoveyek giştî a dermanîya demên kevn bi wê re wê, çerçoveyek fahmkirinê a ku mirov wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di aslê xwe de wê, di wê temenê de wê têngîna humaral ya patalojikî wê ji aliyê dermangeriyê ve wê, di serdemên kevnera de wê di awayekê de wê dest bi sazûmana xwe ya fahmkirinê wê bikê. Di wê çerçoveyê de wê hizirkirinên empedokles, hipkrat û hwd wê di dewama wan de wê, hemû hizirkirinên ku wê bibin wê di çerçoveyêek wê de wê bibê. Lê têngîna çerçoveya humoral a patalojikî ku em wê li mesopotamîya û di çerçoveya pêşketinên wê de wê kifşbikin û wê werênina ser ziman wê di wê temneê de wê temen û çerçoveyek giring wê bi xwe re wê bide çêkirin û afirandin. Di aslê xwe de wê, dema ku mirov wê ji aliyê **têngîna humoral a patalojikî** ve li wê binerê wê mirov dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê, çerçoveyek giring a tendurustî wê di wê warê de wê xwe bi wê ew wê bide dîyarkirin.

Di wê çerçoveyê de wê dema ku mirov li ser hiizrên hipokrat, Galen û hwd re li wê dinerê wê di çerçoveyek baş de wê karibê were fahmkirin di çerçoveya demên felsefeyê û pêvajoyên wê fahmkirinê ên pêşketinê de. Di wê çerçoveyê de wê, têngîna humoral a patalojikî a dermanî wê ji ya roja me wê cûdatir bê. Wê di wê de wê çerçoveyek hizirkirinê a bi

xwezayî wê hebê. Di dewama wê de wê, li ser temenekê xwezayî wê xwediyê temen û çerçoveyek fahmkirinê bê. Di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê temenê wê yê sazûmanî ê bi dermanî ku wê di dewama wê de wê bi wê re wê pêşkeve wê, çerçoveyek hizirkirinê a tendurustê wê bi xwe re wê di demên kevnera de wê bidest afirandinê wê bikê. Wekî din wê di awayekê din de jî wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijara dermangeriyê wê di çerçoveya wê ya fahmkirinê wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe li ser temenekê bi fahmkirina xwezayî wê bide nîşandin. Lê di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê di serdemên kevnera de wê, ev wê bi têtînek xwezayî wê li ser temenekê aqilê felsefeyê û hwd re wê di awayekê de wê xwe bide dîyarkirin. Wê jî wê mirov dikarê wê bi wê re wê fahmikê û wê werênê ser ziman ku wê têtîna humoral a patalojikî wê di awayekê de wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bi wê re wê di awayekê de wê bide dîyarkirin. Di serdemên kevnera de wê bi aqilê felsefeyê re wê ev temenê xwezayî wê bi hizirkirinê re wê di çerçoveyek sazûmanî de wê di awayekê de wê weke ku wê bê hizirkirin û wê, bê bisazûmankirin. Di wê rengê de wê, di awayekê hizirkiirî de wê, bê dîtin ku wê pêvajoyên wê yên hizirkirinê wê bi wê re wê, were hizirkirin.

Di aslê xwe de wê serdemên kevnera wê, dema ku wê di wê temenê de wê li ser temenê xwezayî û dermangeriya wê ya jî xwezayî û hwd re ku wê temenekê biafirînê wê bi wê re wê di awayekê de wê, çerçoveyek hizirkirinê wê di awayekê de wê weke ku wê bi xwe re wê biafirînê. Di aslê xwe de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijara tendurustiyê wê di serdemên navîn de wê, di wê temenê de wê, di awayekê sê dîmanî ê di zikhevdû de wê, bèn bi sazûmankirin û wê di jîyanê de wê xate wê ya pêşketinê wê temenê wê bê afirandin. Wê aliyekê wê di serî de wê li ser temenê dermangeriyê ê xwezayî û zanîna xwezayê a tendurustî bê. Wê di wê temenê de wê, ev wê bi wê re wê, pêşxistinên ji xwezayê wê bi wê re wê bi xwe gihandina temenekê fahmkirinê re wê bibê. Di wê temenê de wê çerçoveyek pêşketinê wê were hizirkirin. Aliyê din wê aliyê tendurust û başkirinê û ankû kifşkirina nexweşîyan û hwd bê. Wê di dewama wê de wê ev alî wê di wê çerçove wê di xwe de wê du aliyan wê bihawênê. Aliyê pêşî wê bi kifşkirin û li er pêvajoyên wê yên başkirinê hizirkirin û hewldana başkirina wê bê. Aliyê din wê bi têtîliya nexweşiyê bi derman re wê danîna wê bê. Wê di wê

temenê de wê *li gorî nexweşîyê kifşkirina dermanê rast* wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê bi wê re wê biafirênê.

Felsefe wê hinekî jî wê di wê warê de wê di demên serdemên navîn de wê hunera xwe ya fahmkirinê wê bi aqilî di çerçoveya jîrîyekê de wê bide nîşandin. Di dewama wê de wê mirov dikarê wê fahmbikê ku wê têgîna nexweşîyê wê di wê temenê de wê, weke rewşek ne li gorî rewşa ahenge mirov a bedenî û ankû anatomikî wê were kifşkirin. Ev jî wê di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din ê sêyem wê biafirênê û wê bi temenê xwe yê li ser fahmkirina anatomiyê re wê di awayekê de wê temenekê fahmkirinê wê bikê bi wê re ji xwe re çêbikê. Di aslê xwe de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê weke aliyekê wê yê din jî wê bi wê re wê xwe bide nîşandin (Çav: Thomas H. Broman, "The Medical Sciences," in Roy Porter, ed, The Cambridge History of Science: Volume 4: 18th-century Science (2003) pp. 465–68).

Di wê temenê de wê zanîna anatomiyê wê di awayekê de wê bi nasîna laş bi aliyê wê yê hundur û derve re wê di awayekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê bi xwe re wê biafirênê. Di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê di wê temenê de wê di awayekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di aslê xwe de wê, mijara têgîna dermangeriyê a patalojîkî wê di wê temenê de wê di awayekê de wê, di temenekê xwezayî de wê bi çerçoveyekê wê pêşkeve. Lê di aslê xwe de wê, di awayekê de wê, di awayekê de wê dema ku em piştî hizrên hipokrat re bi Galen re dibînin wê di warê hizirkirinê de wê berê mirov û aqilê mirov wê bi ber çerçoveyek hizirkî a biolojîkî ve wê hin bi hin wê bidiyê de. Wê di wê temenê de wê hin bi hin wê di bin navê felsefeyê û ankû di nava wê de wê têgînên biolojîkî wê ji wê demê û pê de wê di awayekê de wê xwe bidina diyarkirin û wê pêşkeve. Di nava têgîna tendurustê a demên kevnera de wê dem helenê wê di aslê xwe de wê demek teybet wê biafirênê. Ber ku wê weke pêvajoyek hinekî têrzanîn bê. Wê di wê temenê de wê, bi ber temenekê hizirkirinê ê bi sazûmanî ya tendurustê ve wê berê mirov wê bidiyê de. Wê di wê temenê de wê, çerçoveyek hizirkirinê wê bi xwe re wê bi wê re wê bide afirandin.

Di wê wê temenê de wê çerçoveyek têgînî a humoralî a patalojîkî de wê ne tenê wê, bi têgîn û çerçoveya dermangeriyê re lê wê bi aliyên kifşkirinên nexweşîyê li ser temen û serdemên wan ên xwezayî û hwd re jî wê di awa û renekê din de wê temen û renekê din ê hizirkirinê wê bi xwe re wê bi wê re wê bide pêşxistin. Wê di wê temenê de wê, nexweşî

wê sedemên wê di awayekê de wê li gorî wê mantiqê wê ji têngînek serxwezayî zêdetirî wê bi temenekê xwezayî re ku wê were fahmkirin û ser ziman re wê bitemenekê fahmkirinê wê bê pêşxistin û wê bê hanîn ser ziman. Di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bide dîyarkirin. Di mijara fahmkirina wê de wê ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê di serî de wê di awayekê de wê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di rewşa têngîna xwezayê de wê, di wê temenê de wê weke element û dîyardeyek giring a hizrî wê di wê temenê de wê êdî wê bi çerçoveyî wê di nava hizir û temenê wê de wê êdî êw pêşkeve û wê derkeve li pêş. Aliyekê din ê têngîna humoral ya patalojikî ku mirov li wê bihizirê wê di çerçoveya têngîna sedemê de ku wê di awayekê de wê karibê wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê li ser wê temenê wê bi wê re wê fahmbikê. Ev jî wê, weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê di serî de wê weke aliyekê wê yê giring wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di wê temenê de wê, bijîşkîtiya wê ya ku wê di zikê filosofiyê de wê pêşkeve wê, di awayekê de wê gelek aliyan wê di xwe de wê bi cih bikê û wê di temenê fahmkirina xwe de wê bide dîyarkirin. Di aslê xwe de wê, di wê temenê de wê bijîşkîtiya demê wê di awayekê de wê li se rengekê fahmkirinê ê xwezayî ê dermangeriyê re wê pêşkeve û wê di wê temenê de wê, xwe bide dîyarkirin. Ev wê bi zêdeyî wê dema ku mirov wê were demên serdemên navîn û destpêka demên serdemên navîn de wê ev wê bi zêdeyî wê di awayekê de wê bi xwe re wê bide dîyarkirin.

Hizirvan û zaneyên demê wê di wê temenê de wê dermangerîya xwe wê di wê temenê de wê biafirênin û wê bi wê re wê di awayekê de wê bihizirin (Çav:Liedman Sven-Eric. I skuggan av framtiden – Modernitetens idéhistoria. Bonnier 2000). Wê bi wê re wê çî ji kîjan nexweşiyê re ku wê baş bê ku wê li wê were hizirkirin ku mirov mirov hinekê li ser wê rewşê serî biwastênê wê mirov bibinê û wê fahmbikê ku wê di nava wê têngîna dermangeriyê de wê di awayekê de xwezayî de wê naskirina nexweşiyên û hwd wê, di awayekê de wê bi wê re wê were dîtîn. Wê ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê hinekî wê di dewama wê de wê li ser wê bisekinê bê.

Di aslê xwe de wê, di wê temenê de wê, têngîna dermangeriyê a ya demên kevnera û piştîre ya serdemên navîn jî wê di wê temenê de wê ji têngînek dermangerî zêdetirî wê di hundurê çermekê û laşê de wê di xwe de wê bihawênê. Di wê temenê de wê, dema ku mirov wê, hinekî din wê dikê ku wê fahmbikê wê di çerçoveyek fahmkirina bijîşkîtiyê de wê weke

gavek destpêkî jî wê bi wê re wê di xwe de wê bide dîyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê di serî de wê li wê bihizirê û wê fahmbikê bê (Çav: Thomas H. Broman, "The Medical Sciences," in Roy Porter, ed, The Cambridge History of Science: Volume 4: 18th-century Science (2003) pp. 465–68).

Di mijara nexweşîyê û kifşkirina wê û di dewama wê de fahmkirin û dîtina çî weke derman ji wê re baş dihêt wê, di aslê xwe de wê çerçoveyek kombînasyonî a di nava nexweşî û dermanê de wê têgînekê wê bi xwe re wê di mejîyan de wê biafirênê. Wê demê wê ev rewş wê di temenê xwe de wê, çendî ku em bahsa dermangeriya wê bikin û wê ji aliyê têgîna dermangeriyê ve wê li wê nêz bibin jî lê wê di aslê xwe de wê weke aliyekê wê din ê giring jî wê di wê temenê de wê aliyê din jî wê di xwe de wê bihawênê. Lê li vir wê aliyekê şewayê û ankû metodîkî wê xwe di awayekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin ku mirov wê li vir wê bikê ku wê fahmbikê bê. Ew jî wê ew bê ku mirov ji aliyê nexweşîyê ve bi ber derman ve herê di awayekê hiyararşikî de û ankû vajî wê ji aliyê derman ve bi ber nexweşîyê ve wê li pêşîyê wê weke aliyekê di çerçoveya têgîna patalojîkî a demê de wê xwe li holê bide dîyarkirin bê.

Di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê ji aliyê zanyariya xwezayî ve wê dema ku wê dermanek wê were pêşxistin wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê were hizirkirin. Lê dema ku mirov wê bi wê re wê li wê bihizirê ji aliyê têgîna xwezayî û dermangeriya ve wê weke aliyekê zanyarî wê xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin. Ji aliyê nexweşîyê ve wê, ne tenê wê bo nexweşîyekê wê, bo wê dîtina derman wê bitenê wê bimênê. Wê ji wê zêdetirî wê weke aliyekê wê yê din jî wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê, weke fêrûazmûnek giring a bi demê re jî wê di wê temenê de wê xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê di serî de wê weke aliyekê wê yê giring wê fahmbikê bikê. Ev dem wê bi demê re wê, di awayekê de wê bi zêdeyî wê weke pêvajoyek pêşketinê a di çerçoveya têgîna tendurustê de wê xwe bide dîyarkirin bê. Wê di wê temenê de wê weke pêvajoyek ku ew bi fêrûazmûnî pêşdikeve jî wê xwe bide dîyarkirin. Berî wê di wê temneê de wê li meepotamiya û misra kevn û heta çînê wê di awayekê de wê pêvajoyek wê di wê temenê de wê li ser esasê azmûnkirina nexweşîyê û derman bi hevdû re di nava têgînek xwezayî de wê bibê. Lê di wê temenê de wê, ev wê wê di demên felsefeyê de wê, bi zêdeyî wê di temenekê bi aqilê xwezayê de wê, di awayekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin.

Ji tégîna humoral a patalojikî bi ber pêvajoyên tendurustê ên biolojikî ve ..

Di aslê xwe de wê mijara biolojiyê wê mijarek demên hemdem û tégîna tendurusta hemdem ku wê li ser wê re wê xwe ava bikê bê. Lê di temenekê felsefeyî hizrî de wê, ji demên ndawî ên kevnera û demên destpêkê ên serdemên navîn de wê navberê de wê, hizrên bi lêkolînên biolojikî ku wê werina fahmkirin wê di nava wê de wê, werina hizirkirin û ser ziman. Wê di wê temenê de wê, di wê çerçoveyê de wê, lêkolînên li ser rewşa anatomiya zindiyên û ankû mirov ku wê bînin kirin wê di aslê xwe de wê di awayekê de wê weke aliyekê ku mirov wê di wê temenê de wê di serî de wê fahmbikê bê.

Di wê demê de û ankû di wê dema navber de wê pêvajoyek ku wê bi filosof bijîşkên demê re wê bê jînkirin li ser esasê fahmkirina anatomiye re wê bi hizrên wan ên ku wê werina ser ziman wê di wê temenê de wê, şewayekê hizirkirinê wê xwe bide dîyarkirin. Ev jî wê di serî de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê di serî de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê (Çav: Singer C. A Short History of Medicine, Oxford, 1944).

Di aslê xwe de wê, di dewama wê de wê, mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di awayekê de wê, were fahmkirin.

Di aslê xwe de wê mijara tendurustiyê wê ji wê demê û pê de wê, bi zêdeyî wê, di awayekê de wê, pêşkeve û wê derkeve li pêş. Weke ku wê li mesopotamya û misra kevn wê were dîtin wê vekirina laşê mirovan û li hundirê wan nerîn û di wê demê de hewldanên fahmkirina anatomiya zindiyî û rengê karûxabatkirina wê weke aliyekê ku mirov di temenê de wê werênê ser ziman bê. Di wê çerçoveyê de wê mijara mummyakirinê a li misra kevn wê di aslê xwe de wê, di temenê xwe wê di wê temenê de wê tégînek tendurustî a xort wê di awayekê de wê biafirênê. Wekî din wê dema ku wê mummyakirin wê were kirin wê ew dermankirinên ji nava xwezayê ku wê werina çêkirin wê di awayekê de wê, giring bê ku mirov wê li wir wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, rewşên weke hişkirina qoştê zindiyên weke bo xwarinê û ankû rewşên din ên dervî wê ên weke yên mummyakirinê ku wê bînin kirin wê hinekî jî wê di wê temenê de wê tégînek tendurustî a ku ew bi fahmkirinê were fahmkirin wê di temenê xwe de wê bi hawênê (Çav: Encyclopedia Britannica: Hipokrates. Vol 11. VWilliam Ben-ton Pub. Londra 1963.).

Aliyekê din ê bi têngîna fahmkirinê a di wê temenê de wê, di çerçoveya rewşa dermankirinê û di wê temenê de di temenekê bi sazûmankirina zanîna nebetî û ankû şînayî û hwd re ku wê bê kirin bê. Wê di wê temenê de wê weke ku mirov dibînê wê, di nava wê de wê bi pisporî wê tevlihevdûkirinên ku wê bîn kirin re wê ji wê çêkirina melhem û hwd û ji rewşên weke wê weke aliyekê din wê biafirênê. Ev jî wê weke alliyekê ku wê di têngîna dermangeriyê de wê kûrbûn wê çendî bibê wê di awayekê de wê bide nîşandin. Ev wê li mesopotamiya wê ji ya ku em dizanîn pîrr zêde zêdetirî wê kûrbûnek wê bi wê re wê hebê. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bide dîyarkirin.

Di aslê xwe de wê rewşa têngîna humoralê ku em li ser gotina ‘humoral’ re wê bihizirin wê hinekî wê bi awayekê mizacî wê di temenekê de wê weke rewşên ku mirov wê bi wê re wê, di nava jîyanê de wê, bijî û bi awayê ji wan girtina hêst û hwd û bi xweşî, nexweşî, dilxweşî, dilnexeşî, rûhişkî, rûnermî û hwd re wê di awayekê de wê karibê wê ji aliyekê din ve jî wê fahmbikê. Ev aliyên ku wê di nava têngînên tendurustî ên di nava înan tendurusta hindî a ayurveda’ û ankû têngîna tendurustê a misra kevn û yan jî di nava ya mesopotamiya de wê, bi nava ahenge du hêzên ku ew temenê jîyanê di ahengekê didina dîyarkirin wê bi wê re wê di awayekê de wê, dikarê wê li wê bihizirê bê. Hizirkirina mirov a di nava jîyanê de wê, di awayekê de wê, çendî ku wê di encama dîtbariyên me yên ji wê jî bin lê wê aliyekê din ê rewşên me yên fizîkî ên bi xweşî û nexweşî, û hwd ku wê di awayekê de wê, rengê rûdên, laş û hwd wê di gelek awayan de wê bibandûrbikin wê bi wê ve girêdayî bê. Wê di wê çerçoveyê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giirng bê ku mirov wê, di awayekê de wê, li wê bihizirê bê. Di aslê xwe de wê aliyê têngîna tendurustiyê a demên berê wê dema ku mirov li wê dihizirê wê, di wê çerçoveyê de wê, rewşa wê ji gelek aliyan ve bi awayekê pêşketî jî wê were dîtîn. Têngîna bio-fizîkî a anatomîkî jî wê di nava wê de wê di awayekê de wê bi awayekê kûrbûna wê re wê were dîtîn û fahmkiirn.

Di rewşa hizirkirina li ser rewşa têngîna hizirkirina bi têngîna tendurustê re wê di demên kevnera de wê, pêvajoyên wê yên pêşketinê wê di awayekê de wê weke pêvajoyîna hizirkirinê ên bi ber demên hemdem ve jî bin. Lê wê di demên helenîstîkî de wê weke ku me hinekî li jor hanî ser ziman wê di çerçoveyek sazûmanî de wê ji aliyê filosofên bijîşkvan ên weke Galenus û hwd ve wê, di awayekê de wê were hizirkirin. Galenus wê di awayekê de wê li ser rewşên anatomiyê û fizyolojiya wê ya biolojîkî re wê bihizirê û wê di wê temenê de wê diawayekê de wê bikê

ku ew wê, fahmbikê (Çav: Singer C. A Short History of Medicine, Oxford, 1944).

Aliyê têngîna humoralîya patalojikî wê di awayekê de wê li ser rewşa anatomiya laş ku wê were hizirkirin û wê ew ji çi diafirê û di wê de wê çi hebê wê li ser wê bisekinê bê. Wê di temenê de wê minaq di laş de wê rewşên weke yên hebûna xwûnê, biçikê, rondik, mîz û hwd wê çend ji wan awayên avê ên ku wê laş wan wan biafirênê jî bê.

Di awayekê de wê kompleksa nava laş wê di temenekê sazûmanî a pergale de wê, bi wan re wê hebê. Wê di temenekê hevgirtinî de wê mirov dikarê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Wê dema ku wê, mirov minaq wê li laş wê bihizirê wê, mirov wê nikaribê wê di temenekê de wê fahmbikê. Di wê de wê, biqasî alî, beş, uzv, av û aliyên din ên ku ew hena wê bi wan re wê di dewama wê de wê di nava têkiliyên wê yên kombînyonî de wê, afirandinên bi avî û hwd jî wê biafirênê. Minaq afirandina hêstirên çavan wê di wê temenê de dikarê wê werênê ser ziman. Di hemû rewşên laş de wê, laş wê di awayekê hebûnek bi sazûmanî a hevdû tememkirî de wê dikarê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê bi wê re wê rewşên laş wê di awayekê de wê, di nava kombînyonên weke yên laşî ên minaq weke bi hewa; nêw û germ, agir: germ û zûwa, ax: cemîdî û zûwa û hwd bê. Ev rewş wê di awayekê de wê, bi kûrbûna bi fahmkirina wan re wê têkiliyek wan di wê temneê de wê, bi kombînyona nava weke nebetan bi karhanîna şînayîyan û hwd re jî wê hebê. Di wê temenê de wê kombînyonên nava elementên jîyanî ên di wê temenê de ku wê minaq wê empedokles wê, werênê ser ziman. Wê piştî hipokrat wê zêdetirî wê di çerçoveyekê de wê di wê de wê li ser rewşa fahmkirina tendurustiyê û ankû anatomiyê û hwd re wê bi wê kûr bibê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê, di dewama wê de wê fahmbikê bê.

Pêvajoyên jîyankirinê ên di wê temenê de wê, di awayekê de wê, di temenekê hevdû tememkirinê de wê werina fahmkirin. Di rewşa laş de wê, di wê temenê de wê, ev elementên ku ew laş wê di awayekê de wê, bi wan wê hebê wê, di aslê xwe de wê ji hev û li hev wê, di nava laş de wê gelek awayên elementî wê bi xwe re wê di wê temenê de wê di awayekê de wê weke ku wê biafirênin. Di awayekê de wê, dema ku wê ev elementên weke agir, hewa, av û ax wê werina ser ziman wê beremberê wê, di laş de wê, weke xwûn, balxam, zirava reş û hwd wê, di awayekê de wê, were ser ziman. Zirav wê weke beşek uzvî ku wê di bin kezebe

reş de wê hebê û wê di wê de wê şilekek wê hebê ku ew minaq di nava laş de biqatihê wê karibê hemû laş di cih de bi jahrbikê û bikujê jî bê.

Di rewşa laş de wê, di dewama wê de mirov dikarê wê werênê ser ziman û bêjê ku wê, laş wê di wê rengê de wê weke ku mirov dibînê wê ji gelek rewşên ji hev cûda ên weke bi hewa, av, germ û hwd wê biafirênê. Di awayên hewayê de a ku wê ji kûna mirov wê derkeve û ya ku wê ji devê mirov derve wê cûda bin. Ava ku wê bi mîrê ji kîr/qûzê mirov dervê û ya ku wê ji çav, bêhvil û ankû dev derkeve wê cûda bê ji hevdû. Yan jî ya ku mirov bi xwehdanê dide derve wê ji wan cûda bê. Wekî din wê di nava wê rewşê de wê, ya avî a nerm û ya hişk wê, di awayekê de wê bibin. Wê çendî ku wê hemû jî wê çavkaniya wan wê xwarin û hildanên me yên bi rêyên weke yên dev û hwd jî bê lê wê hem wê ya avî wê ji wê tevlî wê bibê û hem jî ya weke ya hastû aliyê herî hişk ê laş jî wê ji wê girtinê wê li xwe bigirê. Ev wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê bi wê re wê bibê.

Di rewşa laş de wê, di hundirê laş de wê, di wê rengê de wê, ev girtinên me yên laşî wê di awayekê de wê giring bin ku mirov fahmbikê. Wê di nava laş de wê, ev alî wê bi hevdû re wê ji du aliyên ve wê herî hindik mirov dikarê fahmbikê. Yek weke bi uzwi û hwd ku wê bi hevdû ve bê. Ya din jî wê di nava giştîya laş de wê bi pergali weke hebûna rayên xwûnê û ankû rêyên ragihandinê in weke qasan û an jî sînîran û hwd bin. Wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê hevdû temem bikin.

Di nava laş de wê, di wê rengê de wê, di serdemên kevnera û ankû di demên wê yên dawî ên helenîsmê de wê, di awayekê de wê di mijara laş de wê, hewldanên bi ketina nava fahmkirina van aliyên de jî wê xwe bidina dîyarkirin. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê, weke aliyekê wê yê giring wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin.

Di demê de wê, pêvajoyên fahmkirinê wê, di wê temenê de wê, hinekî din wê, kûrtir bibin. Wê di wê temenê de wê, zêdeyî wê rengê hizirkirinên van deman wê ji awayekê hizirkirinê ên li ser laş û bi kifşkirinên wê zêdetirî wê di awayekê de wê weke aliyekê bi sazûmanî ê ku wê çawa wê bi hevdû re di nava ahengekê de wê were fahmkirin wê weke aliyekê wê yê giring bê. Di dewama wê de wê, weke aliyekê wê yê giring wê xwe bide dîyarkirin.

Di wê di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê çerçoveyek sazûmanî a tendurustî wê li mesopotamîya wê heta wê demê wê pîrr zêde pêşketî û ku mirov di wê de kûrbûya bu aqilê xwe wê hebê. Wê di wê temenê de wê ji aliyê têngîna humoralî a patalojikî ve bê û ankû

aliyên din ve bê wê, di wê temenê de wê, ew temenê wê yê afirî wê hebê. Çerçoveya têgîna humoral a patalojikî a mesepotamîkî ku mirov wê bi pêvajoyên wê yên pêşketinê re wê fahmnekê mirov wê nikaribê wê, pêvajoyên wê yên piştre ên li ser aqilê felsefeyê ku wê tenê wê weke aliyekê encamî ê li ser wê re bê wê fahmbikê. Ber vê yekê wê pergâl û ankû rejima têgîna humoralîya patalojikî a mesepotamîya wê di awayekê de wê, di wê temenê de wê di warê têgîna tendurustê de wê pirr zêde wê, xwediyê sazûmanak giştî a dermankirinê bê.

Di çerçoveya têkiliya çerçoveya têgîna humoralîya patalojikî a mesepotamîkî de wê di aslê xwe de wê ji gelek aliyên ve wê pêwîstî fahmkirina wê hebê. Aliyê wê yê li ser nebetî û ankû şînayî û hwd re wê bi dermanî û hwd ku wê pêşkeve û wê, di wê çerçoveyê de wê, bi sazûmanî wê pêşkeve bê. aliyê wê yê din ê bi çerçoveya têkiliya bi nexweşiyê wê dermanê û hwd re bê. Wê di wê temenê de wê çawa wê di levkirinekê de wê were dîtin û wê bi wê re wê temenekê 'başkirinê' wê çêbikê wê dikarê wê fahmbikê. Di wê dewama wê de wê, aliyên weke bi pergali û sazûmanî di nava jîyanê, aheng û rewşa levkirinîya wê ya jîyanî de ku wê bibê wê weke laiyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê fahmbikê bê. Di wê temenê de wê, têgîna tendurustê a wê demê bi temenê xwe yê xwezayî re wê, di wê temenê de wê, fahmbikê.

Di aslê xwe de wê, weke ku mirov bi hizrên hipokrat û hwd re dibîne wê tiştêkê din wê bibê. Wê di nava aliyê nexweşiyê ê xwezayî û hizirkirinênbi wê ên serxwezayî û hwd re wê, di wê temenê de wê, xêzkirinek zelal wê hin bi hin wê bê xwestin ku wê were kişandin. Di wê temenê de wê, rewşa neweşiyê wê di nava têkiliya sedem-encamê de wê, di wê temenê de wê pêşî bê mijara felsefeyê û wê bi wê re wê temenekê fahmkirinê wê bi hizrî û hwd re wê bi wê re wê çêbikê. Di dewama wê de wê ev jî wê weke aliyekê wê yê din ku wê were û pêşkeve wê, êdî wê li ser wê ezmûna wê dema kin de wê, bi bandûra pêvajoyên hizirkirinê ên berî wê re wê, êdî wê li ser temenê wê yê xwezayî re wê, bi wê re wê were hizirkirin. Di aslê xwe de wê, di dema felsefeyê de wê di wê demê de wê tiştêkê cûds bibê. Nexwe berî wê demê jî wê di temenekê şenber de wê di dîmenekê de wê weke ku wê bi xwezayîya wê re wê nexweşî wê were fahmkirin wê were dîtin. Minaq konseptên dermanî ên bi şînayîyên xwezayî ku wê bo nexweşiyê wê werina bikarhanîn û wê dema ku wê bi dermanekê wê nexweş baş nekê wê dermanna din wê bîne çêkirin bi karhanîn wê di wê temenê de wê weke aliyna ceribinêr ên demên berî wê demê jî bin. Lê di wê demê de wê bi zêdeyî wê ew wê were dîtin ku wê li

ser wê temenê wê hişmendiyek wê li ser temen û têgîna tendurustê re wê bi wê re wê di awayekê de wê bibê. Bi wê re jî wê bi aliyên din re wê were hizirkirin. Hipokrat wê di nava nexweşî û konseptên wê ya dermanî û başkirina wê de wê di awayekê xwezayî û hwd de wê bi wê re wê bihizirê. Wê di wê temenê de wê, ji hizrên wî yên ku wî bi uwî û hwd şîrovekirina ku mirov dikarê xwe bigihênê hinek têgînên anatomikî bibin jî lê wê di wê temenê fahmkirina anatomiyî de wê bi hişmendiyek felsefeyê wê Galenus wê di awayekê de wê weke ku mirov wê dibînê wê li wê bihizirê (Çav: Hayward, Rhodri (2011). "Medicine and the Mind". In Jackson, Mark (ed.). The Oxford Handbook of the History of Medicine. Oxford University Press. pp. 524–42).

Ev jî wê weke laiyekê wê yê din bê ku mirov wê di wê temenê de wê dikar wê fahmbikê. Di demê helenismê de wê, weke navendek wê ya felsefe û ankû pêşketina zanîna tendurustê wê dibistana iskenderiya bê. Wê di wê demê de wê di wê warê de wê bi zêdeyî wê derkeve li pêş. Di wê çerçoveyê de wê, ev wê di demê de wê, pêşketin û azmûnên wê yên wê demê wê bandûra wan wê di wê temenê de wê bi zêdeyî wê xwe di wê temenê de wê bide nîşandin. Lê felsefeyê û hizrên felsefeyê wê bi gelemperî wê tiştêkî din jî wê bikin. Wê di çerçoveyek hizirkirinê li ser anatomiyê û hwd de wê, temenê hizirkirina weke di renekê hevbeş de wê di awayekê de wê bi xwe re wê biafirênê. Hizrên **filosofên bijîşk** ên demê di wê warê de wê, ku ew wê werênina ser ziman wê bi felsefeyî wê hizrên li ser wan re wê di wê xatê de wê werina ser ziman wê du aliyên wan li ser wê re wê hebê. Yek wê aliyê kê wê têrbikê û wê şaş wê weke ku wê rast bikê û wê li ser wê temenê wê hizrên xwe wê bînina ser ziman. Aliyê din jî wê di wê temenê de wê ji hevdû domandina wê pêvajoya hizirkirinê wê di awayekê de wê, bi awayekê li hevdû zêdekirinê û di ahengekê de wê di wê çerçoveyê de hevdû tememkirinê û ankû li hevdû tememkirinê û hwd re wê di awayekê de wê xwe bide dîyarkirin.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku wê felsefe wê bi aqilê xwe yê lêpîrsîner û mereqê û hwd re ku wê temenê wê biafirênê bê. Di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê werênê ser ziman bê ku wê mijara fahmkirina tendurustê wê di awayekê de wê di wê rengê de wê dema ku wê êdî wê ji demê bûhûrîna li demê a li ser wê rengê hiziririnê re wê, di awayekê de bi pêvajoyên ku ew derbas dikê re wê temenekê sazûmanî a demî wê bi xwe re wê biafirênê.

Di wê çerçoveyê de wê di nava wê rengê hizirkirinê de wê filosof bijişkên demê wê êdî wê di wê warê de wê cihên xwe ji bijişkên ku wê li ser wan hizrên filosofên bijişk re ku wê xwe perwerde bikin re wê werin êdî wê hin bi hin wê dema wan wê bi wê re wê wereê. Hinekî ev destpêk wê, çendî ku wê di awayekê de wê berê wê li mesopotamîya bi awayekê wê hebê jî lê wê bi di dema felsefeyê re wê ji girêkê heta roma wê di awayekê de wê li ser temenê aqilê felsefeyî ê xwezayî re wê di wê çerçoveyê de wê di awayekê de wê, ew wê hin bi hin wê pêşkeve. Roma wê di dema xwe de wê, pêvajoyên bijişkitiyê wê di wê warê de wê li ser esasê dermankirinê û pêşxistina sazûmana wê ya di nava artişên xwe de wê di awayekê de wê, pêşbixê. Ev wê, weke aliyekê wê yê giring bê. Çendî ku ev kesên ku wê weke bijişk wê ne kesna hemwelat û azad jî bin lê wê ne bi tememî di statûyek koleyî de jî bin. Wê di awayekê navber de wê xwediyê statûyek weke ya bêstatûyî de bin. Lê wê li rex kesên serdest ên rêveber, leşker û hwd de wê, weke li rex koleyan wê di dîmenekê de wê werina dîtin.

Heta wê demê wê, pêvajoya nexweşîyan wê di nava malbatê de wê kesên weke kal ên bi zane û hwd wê bi wê re wê alaquadar bûban. Di nava kurdan de wê di her demên kevnera û berî wan û heta ku wê piştî wan deman jî wê dapîr û bapîr wê di awayekê de wê weke kesna ku wê bi wê re wê alaquadar bûban wê werina dîtin. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê bi wê re wê, ev wê were dîtin. Di dewama wê de wê ev kêr zêde wê, li gelek deverên din wê wusa bê. Wekî din wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijara tendurustê wê ji wê demê û pê de wê xwe di awayekê de wê bide nîşandin. Têgîna tendurustê wê weke ku mirov dibînê wê di çerçoveya patalojikî a dermankirinê a li ser rewşên xwezayî û hwd re wê, di awayekê de wê, gihijê awayekê sazûmanî ku mirov wê werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê, mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê têgîna nexweşiyê wê di aslê xwe de wê, di wê çerçoveyê de wê, di awayekê de wê xwe bide nîşandin. Di demên dawî ên serdemên kevnera de wê, di awayekê de wê, di wê temenê de wê, awayekê sazûmanî wê di wê temenê de wê li ser wê çerçoveyê wê bibê. Di aslê xwe de wê di wê demê de wê bi zêdeyî di destpêka demên serdemên navîn de wê, êdî wê encamên mazin wê li ser wê temenê pêşketî rûbidin. Di wê temenê de di aslê xwe de wê pêşveçûnên di warê sazûman û pergale tendurustê de ku wê di destpêka serdemên navîn de wê bibin wê hinekî wê weke dewama pêvajoyên pêşketinê ên demên kevnera bin.

Di warê têngîna tendurustê ku wê bi awayekê gelemper jî bê wê bi gotinî ku wê hanîn ser ziman ên di çerçoveya têngînek biolojikî de wê êdî wê rengên hizirkirinên wê xwe li ser hizirkirinên anatomiyê û hwd re wê bidina dîyaerkin. Ev wê di awayekê de wê, di aslê xwe wê encamên li roma û ku wê piştî wê, bi awayekê din wê bi bandûra ola xiristiyaniyetê wê bizêdeyî wê di awayekê civakî a rûhanî de wê jinûve bîn bi rêxistin wê di wê temenê de wê, xwe bidina dîyaerkin.

Di wê demê de wê, di aslê xwe de wê, çerçoveyek civakî ku mirov wê hin bihin wê bidest kirpêendina wê di çerçoveyek hemdem de wê bikê wê rengê xwe wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê di wê temenê de wê werênê ser ziman bê.

Roma wê hem li rojavayê wê û hem jî li rojhilatê wê di awayekê de wê heta wê dema destpêka serdemên navîn wê di awayekê de wê, sazûmanak bijîşkî wê temene tendurustê wê biafirênê wê hebê. Wê, di wê çerçoveyê de wê ev jî wê bi wê re wê di awayekê de wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin ku wê, tendurustî wê êdî wê weke xosletekê ji jîyanê bê. Mirov wê ji hemû aliyên jîyane xwe û kirinên xwe ve wê bi wê ve girêdayî bê. Wê dema ku mirov wê çendî bi tendurust bê wê wilqasî wê karibê baş bigerihê, herê û were. Di dewama wê de wê, sserwer û serdest bê.

Di serdemên navîn de wê, hin bi hin wê di wê temenê de wê, komên civakî jî wê zêdebûna wan û bi girseyî hin bi hin mazinbûna wan wê di nava wan de wê pêwîstîya şewayekê tendurustê ku ew bi wê bijîn wê hebê. Li ser wê temenê wê di awayekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwe di dewma wê de wê bide dîyarkirin ku wê ev jî wê êdî wê, bi awayekê wê wê pergalek patalojikî a anatomikî ku wê hin bi hin wê li ser wê bi kûrbûnê re wê temenekê fahmkirinê wê bi wê re wê bê pêşxistin. Tendurust wê, heta wê demê wê dema ku wê roma bi giştîya wê re wê, weke ji kesna ku ew ne xwediyê statûyek hemwelat û hwd wê biheta 'pîrsîn. Lê ya ku wê di wê temenê de wê di aslê xwe de wê, hemû rewşê wê bide vegûharandin wê rewşa gotina xiristiyaniyetê a 'wekehevdû' bûnê bê. Di wê temenê de wê li ser wê re wê di awayekê de wê êdî wê bi wê re wê were hizirkirin. Di wê demê de wê, têngîna tendurustê wê, di awayekê de wê zêdeyî wê, di awayekê de wê pêşkeve.

Wê asta xwezayî a serdemên kevnera wê hin bi hin wê bê derbaskirin û wê di awayekê de wê, bi zêdeyî wê li ser temenên din ên patalojikî û hwd re wê temenê fahmkirinê wê pêşkevin. Wê bi anatomiyê re wê biolojikî û

ankû fîzyolojikî û fahmkirinên aliyên wê bi hemû rewşên wê re wê li wê were hizirkirin.

Dinava têtîna tendurustê de wê hertimî wê li ser armanca wê ya başkirinê wê armançek wê ya din jî wê di wê de wê li ser temenê fahmkirinê wê hebê ku mirov wê bi wê re wê karibê heta kûderê wê herê û her devera ku mirov gihişt û çûyê de wê mirov rastî awayekê çawa wê were wê temenê mereqa aqilê mirov wê biafirênê.

Di wê temenê de ew tendurust wê, di awayekê de wê li ser temenekê bi hizirkirinên li ser kifşkirinên bi anatomiyê re wê xwe bide domandin. Di wê çerçoveyê de wê di wê de wê, aliyên felsefeyê ku wê werina kirin jî wê li ser temenekê tendurustî ê patolojikî re wê bi wê re wê, bê hizirkirin. Ji du aliyên ve wê, du xatên pêşketinê wê di wê demê de wê bi têtîna tendurustê wê xwe di zikhevdu de wê bidina dîyarkirin û domandin. Yek wê di dewama ya bi hezaran salan de wê li ser temenekê xwezayî ê başkirin û gihandina li şifayê û tendurustê bê. Wê di wê temenê de wê temen û çerçoveyek giştî a xwezayî û şîniyên xwezayî ku ew mirov bi wan xwediyê zanînek dermanî bê wê bikarbênê di jîyane xwe de. Ev wê, weke çerçoveyek ku wê di wê demê de jî wê bê xwestin ku ew çerçoveya wê were fahmkirin bê. Minaq wê bi filosofên demê ên weke dinwerî ku ew rewşa nebetan bi hemû aliyên wan re dikê ku ew kifşbikê wê di awayekê de dikarê weke aliyekê bi têtîna humoralîya patolojikî a tendurustî jî wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di serdemên navîn de wê aliyên din ê bi tendurustê ku wê li ser anatomiyê re wê di awayekê de wê, bi fîziyo-biolojikî wê pêşkeve û wê di wê temenê de wê, rewşên weke yên fahmkirina hundirê laş, pêşxistina rewşên weke yên emeliyetê û hwd re wê di temenekê têtîna tendurustî a biolojikî û hwd re wê di awayekê de wê xwe bide nîşandin. Li kurdistanê wê bi Razi, şemşê hemedênî û hwd re wê, pêşkeve. Wekî din wê zaneyên weke bavê nefis, Zahrawî û heta kûrê Sînaê wê, di wê temenê de wê, nivîsandinên wan wê temenê wê di awayekê de wê, di çerçoveya têtîna tendurustî a bi ber ya demên hemdem ve ku wê bibê wê bi hizrên xwe wê temenê wê di wê çerçoveyê de wê biafirênin.

Di wê temenê de wê, di nava têtîliya nava derman û nexweşiyê de wê, ew kombînasyona ku wê were çêkirin de wê, aliyê pêşî wê nexweşî wê were kifşkirin û piştê wê, li gorî wê nexweşiyê wê derman wê were pêşxistin. Di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê ew bê ku wê, rewşa nexweşiyê wê, bi wê re wê bê xwestin ku ew were başkirin. Di wê temenê de wê, anatomi û zanîna wê, di awayekê de wê, li pêş bê. Wê

uzwên hundirê laş wê bên zanîn û wê xosletên wan wê hinekî wê werina kifşkirin. Wê di wê temenê de wê ew xosletên ku ew dihên kifşkirin wê bi wê re wê temenê li gorî wê kifşkirin û ankû pêşxistina derman wê biafirênê.

Kifşkirinên bi xosletên uzwên laşên mirov re wê di awayekê de wê weke ku mirov wê di nava têngînên demê ên weke yên Kûrê Sîna li ser anatomiya hemdem hizirkirinê, Wek hunayînê kûrê Îsak li ser rewşa dîtîna çavan û di wê temenê de bi têngînek anatomikî hizirkirinê, weke ya bavê Nefîs ku wê rewşa pêvajoyên anatomiya laş wê bihizirê. Huneyn kûrê isak wê li ser rewşa **oftalmoloji û mineralojîyê** û hwd wê bihizirê. Wê hizrên xwe wê werênê ser ziman.

Lê em wê wê dibînin ku wê di wê demê de wê bi zêdeyî wê felsefe wê di temenekê objektîv de wê li ser temenê fahmkirinê ê şubjeyî re wê were pêşxistin û wê bi wê re wê li wê were hizirkirin. Minaq wê hizrên di wê warê de wê weke ku mirov dibîne hizrên Galen ên li ser nerîna çav û hwd wê, di awayekê de wê, hinekî jî wê huneyn kûrê Îsak wê ji aliyê felsefeyî ve wê hilde li dest. Wê di wê temenê de wê di warê felsefeyê de wê hinekî wê bi wê re wê li wê bihizirê.

Biqasî ku mirov dibîne wê di wê demê de wê huneynê kûrê isak wê di zanîne xwe ya tendurustî de wê li pêş bê. Heta ku wê bê gotin ew li cem xalife el-mutawakil re ku wê xwediyê təkiliyek baş jî bê wê ji wî bixwezê ku ew jahrekê çêbikê ku ew li dijî dijminê xwe bikarbênê. Lê ew wê herê nekê bi ber wê yekê tê gotin ku ew dihê avêtin li zindanê demek dirêj. ..

Di wê temenê de wê mirov dibîne ku wê weke ku mirov dibîne wê rewşa têngîna tendurusta huneynê kûrê isak wê di awayekê de wê weke ku mirov dibîne wê, li ser rewşa pergale gerînên di laş de ên weke ya xwûnê, sînîr û qasan jî wê bihizirê. Wê di wê temenê de wê di awayekê de wê bihizirê. Wergerên wî yên weke li ser 'rayên xwûnê' ku wê ji Galen terçûme wê hinekî jî wê weke nîşanaka wê bin.

Di warê têngîna tendurustê de wê heta ku wê dem wê were destpêka demên serdemên navîn de jî wê li herêmên mesopotamîya wê bi serdestî wê têngîna tendurustîyê a xwezayî wê serwerîya wê xwe bide domandin. Wê piştî wê di awayekê de wê, di dewama wê de wê, li ser wê re wê di rengekê de wê pêvajoyên pêşketinê wê di dewama wê de wê li herêmê wê bi bandûra hizrên demên kevnera ên felsefeyê re wê weke ku wê pêvajoyên pêşketinê wê bijîn. Lê di awayekê de wê, li herêmê wê piştî ku wê xiristiyanî wê, bê olek fermî pêşî bo roma rojhilat wê, di awayekê de wê, li ser temenekê tendurustî a xort wê di destpêkê de wê bi felsefeya

wê re wê weke ku wê xwe bi temen bikê. Di nava roma rojhilat û ankû bizans'ê de wê di awayekê de wê, sazûmanak weke ya ku wê bi navê Xanone'yên ku wê weke 'nexweşxaneyên demê' jî mirov dikarê werênê ser ziman wê di awayekê de wê bi wê re wê bide nîşandin. Ev pêvajoyên tendustê ên li roma li rojhilat û yên li roma rojava di nava hevdû de wê, di awayekê de wê çawa wê bandûrê li pêşketina wê demê wê bikin di aslê xwe de wê giring bê ku mirov wê hinekî di dewama wê de û di çerçoveya serdema nû a serdemên navîn de wê li ser wê bisekinê.

Di aslê xwe de wê, di serdemên navîn ên wê demê de wê, bi zêdeyî wê têginek fîzyolojîkî û anatomîkî ku mirov dikarê bi temenekê cuda wê fahmbikê wê pêşkeve. Wekî din wê di awayekê de wê çerçoveya nexweşîyan wê bi gelek aliyên wan re wê, were hizirkirin û wê hanîn li ser ziman. Wê di wê temenê de wê, bi awayekê hizirkirinê wê were dîtin ku wê di wê demê de wê bi zêdeyî wê di awayekê de wê, têgîna tendurustê wê bi gelek awayên wê re li wê were hizirkirin.

Em wê kifşdikin ku wê di derbarê şilekên ku wê laş diavêjê derve wê li ser rengên wan re wê, rewşên nexweşîyê wê hewl bê dayin ku ew werina kirin. Minaq wê dema ku wê di mîza kesekê re wê tenê wê mîr wê bi rengê wê re wê were û ku wê di nava mîzê de wê piştre wê xwûn û ankû rengê xwûnê wê were ew wê weke rewşek ne asayî wê were dîtin. Dema ku wê, rewşên hatina viçikê ên ji bêhvilê bi awa û rengên wê re wê bi wê rengê wê li wê were hizirkirin. Minaq wê dema ku wê mirov wê herê û goyê xwe bikê ku ew goyê mirov tîr bê wê weke rewşekê were dîtin. Lê ku ew rahn bê wê weke zikçûnê wê were dîtin û wê ev wê di awayekê de wê weke aliyekê nexweşîya zik jî wê were dîtin.

Di wê temenê de wê nexweşîyên zik wê di awayê nexweşîyên epidemîkî de wê zêdeyî wê nîşanakên wê di wê temenê de wê karibê xwe bide dîyarkirin. Dema ku mirov destava xwe kir wê, di wê temenê de wê li gorî wê bêhnna wê karibê bandûrê û bi epidemîkî bûhûrîna wê li ser bêhnê re li kesên din wê bibê. Di wê temenê de wê ev jî wê weke aliyekê din ku mirov wê di dewama wê de wê kifşbikê bê.

Di mijara nexweşîyên ku wê di nava civakê de wê, zêdeyî wê, di wê temneê de wê, di awayekê de wê, rengê wan wê xwe bide dîyarkirin. Lê di awayekê din de jî wê serdema navîn wê weke dem û serdemek nû bê û wê di wê de w, civaketiyek wê bi girseyî wê pêşkeve. Di nava civakê de wê kom û girseyên mazin ku ew herdayimî bi hevdû re di têkiliyê de na wê bibin. Ev jî wê di wê demê de wê, demek nû a weke ya nexweşîyên epidemîkî jî wê di wê demê de ku wê rûbide wê bi xwe re wê werênê. Lê

mirov nikarê wê tenê wê weke temen û sedemê bi serê xwe wê werênê ser ziman. Ber ku wê di demên berî wê de jî wê bi komî û girseyî bi hevdû re jîyankirin wê hebê. Di wê demê de wê rewşa rûdan û pêşketina nexweşiyên epidemikî wê hinekî jî wê bi rewşên şer û komkujiyên bi girseyî re girêdayî bê. Wê di wê rewşê de wê kesên ku wê werina kuştin jî wê cendekê wê wan li ser rûyê axê bê û wê di wê temenê de wê, bi bêhnûpaxara wê bê û ankû bi awayên din ên têkilidanînê bê wê bi xwe re wê êdî wê ew wê (temenê nexweşiyên din) biafirênê.

Di w çerçoveyê de wê, demek nexweşiyên epidemikî wê bibê. Di wê rewşê de wê rewşa tendurustê a li ser dermankirinê re wê di awayekê de wê mirov dikarê çend gotinan li ser wê re jî wê bibêjê. Ber ku ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê werênê ser ziman bê.

Di çerçoveya grekûromen de pêvajoyên pêşketina tendurustê ji demên kevnera û heta serdemên navîn.

Di aslê xwe de wê di dewama aliye ji têngîna humoralîya patolojikî û heta pêvajoyên anatomiya biolojikî pêvajoyên pêşketinê wê bi berdewamî di çerçoveya têngîna tendurustê de wê werina li ser ziman. Weke aliyekê din ku mirov li wê zêde bikê weke dîmenekê din bi wê re wdi xatekê bi pêvajoyên wê yên pêşketinê re hanîna ser ziman wê çerçoveya grekûromen a dîrokê û ardnîgarî ku wê li wê ew wê pêşkeve bê. Di serdemên kevnera wê ji herêmên sicilya û hwd athane wê di gelek deverên ku wê dibistanên di warê tendurustê de ku wê di wan de wê perwerde bibin ên weke kos, knidos, iskenderîya û hwd wê bibîn. Ev wê ne tenê wê weke rewşena dibistanî wê bimênin. Wê ji wê zêdetirî wê weke rewşna têngînî wê werina dîtin. Wê weke xatna pêşketinê ên ekolî ku mirov dikarê werênêna ser ziman wê xwe di awayekê de wê bidina dîyarkirin. Wê, di wê çerçoveyê de wê minaq wê ji dibistan pisagor û empedokles û heta yên hipokrat û Galenus û hwd wê, di awayekê de wê mirov karibê bahsa wan bikê. Di serdemên navîn de jî wê di wê rengê de wê rewşên nû wê li ser wan fêrûazmûnan re wê bibin. Minaq wê rewşên weke bi dibistanî/zanîngehî **Montpellier, salerno** û hwd wê li gelek deverên rojava û rojhilat ên ku wê navêndên wan konstatînopol, roma, floranse û venedikê re wê li paris, london û gelek deverên ên weke li hollanda û hwd wê bibin. Li salerno wê rewşa dibistana tendurustê bi navê **‘Civitas Hippocratia’** wê giring bê ku mirov wê kifşbikê bê. Ev wê, di wê demê de wê, weke navendna serdemên navîn ku wê di wan de

wê aqil wê bi van awayên xwe re wê, li gorî wê were fahmkirin û pêşketin.

Di aslê xwe de wê, rewşa konstatinopol wê heta bidest xistina wê bidomênê. Piştî wê re wê, weke deverî mirî wê li wê were. Di wê temenê de wê, li wê zêde pêşveçûnên ku wê, zêde giring bin û karibin di nava rûpelên dîrokê de cih bigirin wê zêde li wê nebin. Di aslê xwe de wê li konstantinopol wê heta demên fetihkirina wê, di awayekê de wê weke demna ku wê navendê ji pêşketinên felsefeyî û hwd re wê bikin bin. Di wê temenê de wê, pêşketinên felsefeyî û tendurustî bi awayekê sazûmanî wê li wê bibin. Li konstantinopol wê heta demên fetihkirinê jî wê navendên weke nexweşxane ên bi navê “xanone’yan wê hebin û wê di wan de wê, weke navendna giring ku wê, di wan de wê têngîna tendurustê wê di awayekê bi sazûmanî de wê were rêxinstkirin bê. Di dewama wê de wê, mirov dikarê wê weke aliyekê wê yê giring wê werênê ser ziman ku wê li nava bajêr wê û hewirdorê wê bi bizansê re wê, navendên perwerdekirina bijîşkan wê hebê. Wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê ev navend wê xwediyê pêvajoyên pêşketinê bin. Heta demên serdemên navîn û destpêka wan jî wê ew wê, di awayekê de wê, weke rewşa ji nava gel û weke komna bizane ên bêstatû wê di awayekê de wê xwe bidina dîyarkirin.

Di aslê xwe de wê fêrûazmûnek giring ku mirov wê pêşwazî bikê wê li bizansê wê hebê. Wê di wê temenê de wê, ji xwe wê ji demên kevnera û heta demên weke olek fermî herêkirina xiristiyaniyetê wê, ew sazûmana civakî û têngîni wê rûnihê. Wê saziyên lêkolînê wê pêşkevin û wê derkevina li pêş. Navendên serîlêdanê ên di dema nexweşiyê de ên weke ‘xanone’yan wê pêşkevin. Wê di wê temenê de wê, ev dever jî wê weke deverna hem aliyekê wan ê sazîyî bi fermî wê hebê û hem jî wê, aliyekê wan ê olî jî wê hebê.

Ev dever wê weke deverna ku wê hem wê di wan de wê aliyê dermankirinê û aliyê hewldanên fahmkirinê ên bi nexweşîyan wê hebê. Wê di wê temenê de wê komên weke di temenê ‘serbijîşkî’ û yên weke yên bijîşkî wê di wê çerçoveyê de wê ji hevdû cûda wê hebin. Yên weke serbijîşkî wê di awayekê de wê, bi mijara fahmkirinê û dîtina rêyên dermankirinê bi têngîni û hwd ve wê alaquadar bin. Yên bijîşkî jî wê weke yên berdest wê têngîni û rêyên dermankirinê ku ew hatina kifşkirin wê di wan de wê pîretizekirinê wê bikin. Wekî din wê alikarên wan ên berdestî ku em dikarin weke ‘hemşîrê’ û hwd bi nav bikin wê hebin.

Di wê rewşê de wê, aliyekê din jî wê ev kes wê di derbarê şopandina rewşa nexweşan de wê, xwedi erk bin. Wekî din wê di dewama wê de wê dermankirina ku ew dihê bikarhanîn encamê dide û ankû navê wê dişopênin û radigihênin. Ev rewş wê weke rewşna ne zêde hê pêşketî bin. Lê di awayekê de wê, demên wan pêş demên hemdemî wê di awayekê de ku mirov dikarê ji wan xwe bigihêne şewayekê wê rengê ê têgihîştinê wê hebin.

Ya ku mirov di demên berî konstantinopol di wê de dibînê wê ew bê ku wê di wê de wê, berhevek zêde mazin a bi zanîn û zanyaran wê di wê de wê hebê. Lê piştî ku ew dihê fetihkirin wê ew hemû wê goçî li rojava bikin bi hemû pirtûkxane û zanyariyên xwe re. Di dewama wê de wê, berî wê ku wê hinekî li rojava wê labitîn wê hebê wê ew jî wê, di awayekê de wê, weke ku mirov wê, zêde ew pêşve neçê. Di demên koleranjê de wê, pêvajoyek giring a bi têngîna zanînê û hwd re wê pêşkeve. Lê piştî ku ew hin bi hin bi ber mivirtinê ve wê werê û pê de wê, di awayekê de wê, piştî ne bi gelekî re wê, bi rewşa fetihkirina konstantinopol re wê di awayekê de wê, zanîna ku wê ji herêmê wê goçî wê bikê wê vê carê wê temenê ronansê li herêmên rojava wê bi carekê wê bide çêkirin. Labitînen ku wê bibin wê piştî wê di awayekê de wê pêvajoya bi ber demên ronansê ve ku wê bide birin wê biafirênê.

Di wê temenê de wê, di aslê xwe de wê li rojava wê di warê têngînen weke yên tendurustê de jî wê gavên giring wê bînin avêtin. Di awayekê de wê, pêvajoyên bi roma rojhilat û di dewama wê de wê bi bizansê re wê bibin wê di awayekê de wê li ser wê temenê sazûmanî wê xwe di awayekê de wê bide çêkirin. Di dewama wê de mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, ev rewşên ku wê li herêmên roma rojhilat wê bibin wê li herêmên roma rojava de jî wê hin bi hin wê bina temenê tevgerînekê. Navendên weke roma, floranse, venedikî û hwd wê, di wê temenê de wê, êdî wê navê wan bi demê re wê derkeve li pêş.

Li rojava wê, pêşveçûnên tendurustî wê di temenekê xwezayî de wê pêşî wê kifşkirinên wê bibin minaq wê bijîşkîti wê derkeve li pêş. Bijîşkên weke Laurent Joubert(1578), Friedrich Hoffmann(1695) û hwd wê weke wan wê derkevin li pêş. Wê dema ku wê Joubert wê bahsa tendurustê wê bi têngînekê wê bikê wê weke 'têngînek hûnerî a nedîyar' wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman. Hoffmann wê dema ku ew bahsa têngîna tendurustê wê bikê wê bi gotina "çawa ku wê, di salixkirina xwezayî de wê bibê ya tendurustê jî divê ku bi mekanîkî bibê" re wê werênê ser ziman. Bi bandûra goça zanyarîya ji rojhilart wê di wê temenê

de wê, demek nûjen a kevnera a nû li gorî demê wê xosletên xwe bide dîyarkirin.

Minaq wê di wê rewşê de wê, rewşên weke felsefe û filosofên demên kevnera wê jinûve wê di awayekê de wê weke ku wê werina kifşkirin. Derketina li holê a 'platonvanên nû' wê di wê temenê de wê, dikarê weke temenekê jinûve şîrovekirinê a li gorî demê ku wê bibê wê li ser wê re wê fahmbikê.

Lê wê bi demê re wê tiştêkê din jî wê were dîtin. Wê ew sazûmana tendurustê ku wê bi felsefeyê hatiya pêşxistin wê piştî weke oleke fermî bûyîna xiristiyanîyetê wê, êdî wê weke ku wê barî hundirê dêrê wê were kirin. Di wê temenê de wê keşeyên ku wê derkevin ên piştê wê, di awayekê de wê, xwe ji aliyê zanîna demê ve jî wê bi zanîn bikin. Wê rahibeyên jin wê di awayekê de wê, karekê bi wê rengê ê bi sazûman wê hildina li ser milê xwe. Minaq wê, di wê temenê de ku em werênina ser ziman wê gelek rewşên hebin. Minaq Aziz Ambrose ku wê ji milano bê wê, di warê têngîna pergale serifendinê de wê, bihizirê û wê, hizrên xwe wê di çerçoveyek sazûmanî de wê bênê ser ziman.

Di wê temenê de wê têngîna tendurustê wê di awayekê de wê weke ku em dibînin wê weke têngî û rewşek başkirinê û hwd wê pêşkeve. Lê di dewama wê de jî wê weke rewşek fêrbûnê wê were dîtin.

Di temenê de têngînen fêrbûnê ên tendurustê de wê di awayekê de wê, têngînen filosofên bijîşk ên demên kevnera wê hebin. Wê li ser hizrên wan re wê di awayekê de wê weke ku mirov wê dibîne wê xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin. Di warê hizirkirin û fahmkirina rewşên nexweşiyê de wê, têngînen nû wê derkevin li holê. Minaq Aziz Augustinus wê di wê warê de wê hizrên xwe wê werênê ser ziman û wê bêjê ku 'xwûde nexweşî bo sedema ji rêderketinê şandina li laşê mirovan'. Di wê temenê de wê hizrên Augustinus wê weke hizrên dêrê ên fermî wê werina herêkirin. Minaq wê di dema vebayê û derketina wê de wê, di wê temenê de wê nêzikatî wê di fahmkirinê de wê were kirin. Azîz Gregory ku wê papa bê wê bênê ser ziman ku 'veba wê bi cezakirina mirov wê hatibê serê mirov.' Di wê temenê de wê, di awayekê de wê, werê ser ziman.

Di aslê xwe de wê, dema ku mirov hizrên keşe û azizên demên destpêkê ên xiristiyanîyetê bibîne wê, di awayekê de wê, zêdetirî wê li ser temen û rewşên xwezayî re wê, rewşên nexweşiyê û hwd wê werênina ser ziman. Çendî ku wê dem wê pêde herê wê di wê rengê de wê weke 'ceza' ku wê werênina ser ziman wê ji wê têngîna xwezayî wê dîrketin wê bibê. Ev jî wê di demên ronansên û ankû di demên bi ber

wê ve de wê bi zêdeyî wê bina temenê lêpirsînên bi têngîna xwezayê, felsefeyê û rengê hizirkirina demê re.

Têngîna 'nexweşiyê' wê ji demên destpêkê ên xiristiniyatê û heta dawîya wê di wê de wê gûharên wê bi zêdeyî wê bibê. Minaq wê, têngîna nexweşiyê wê, hin bi hin wê di awayekê de wê, bi ber awayekê hizirkirinê ê paqijkirina gîyanê û hwd ve wê herê. Wê di wê temenê de wê ji dema hawarîyan û heta wê demê wê di her demê de wê, keşe û azîz û hwd wê di awayekê de wê, mafê başkirinê û ankû dermankirinê bo ku ew bideest bixin wê di wê temenê de wê, xwe bi zane bikin. Wê wekî din wê di awayekê de wê, 'di rêya mesihû de başkirinê' wê were dîtin û wê têngîna tendurustê wê di awayekê de wê, di wê rengê de wê, bikeve regekê başkirinê, fahmkirinê û pozisyone de. Lê di têngîna tendurustê de wê ya di wê demê de wê hinek cûdahî wê di fahmkirina wê de wê hebin. Li ser temenekê rasyonal û emprikî de wê, pêşketina wê hebê û ev wê, di wê temenê de wê, nikaribê bê xistin temenekê mîtolojikî û hwd de (Çav: Palucka, T. 2002. "Overview of Electron Microscopy." Updated December

10.http://authors.library.caltech.edu/5456/1/hrst.mit.edu/hrs/materials/public/ElectronMicroscope/EM_HistOverview.htm).

Di çerçoveya têngîna baweriyê de wê, têngînek tendurustî wê di awayekê de wê weke ku mirov dibînê wê pêşkeve. Minaq wê têngînên weke ku wê bê bawerkirin ku wê bawerî wê nexweşiyê ji mirov dûrbikê wê were ser ziman. Di wê temenê de wê ji kesên bawermend wê ew hevî wê werê kirin. Minaq ji azîz Sebastian wê ji vebayê wê biparêzê, azîz Job ji nexweşiyên 'cûzzamî biparêzê, Locia ji nexweşiyên çavê biparêzê û hwd wê, bê ser ziman. Di warê têngîna tendurustê de wê têngînên demên kevnera wê bèn xwandin. Minaq li bawergeha li başûrê italia a monte Cassino wê Azîz benedîk wê, gelek pirtûkên kesên weke hipokrat wê berhev bikê û wê bikê temenê fêrbûnê de.

Weki din wê di awayekê din de wê, têngîna tendurustê wê, li rojava wê di serdemên navîn de wê bi bandûra demên kevnera û têngîhiştina wê re wê, pêşkeve., Lê wê di wê demê de wê bi têngînek sazûmanî wê pêşkeve. Hin bi hin wê, sazûmanak di temenê perwerdekirinê û hwd de wê were pêşxistin. Minaqên weke Li firansa Rogerê duyem ku wê bijişkan bi azmûnê ku wê herêbikê re wê, bi temenekê perwerdeyî wê herê bikê. Heta ku wê temenê wê yên destûrî û hwd jî wê bixwezê ku ew çêbikê. Wekî din Friederich'ê duyem wê, hewlbide ku ew bijîşkîtiyê pêşbixê û wê, derrîyê xwe li hemû kesên bi wê rengê wê bide vekirin.

Li rojavaya serdema navîn de wê, di awayekê de wê, çerçoveyek giştî a têgînî ew hin bi hin wê xwe bide dîyarkirin. Li endulusê ku wê, gelek zaneyên misilman jî wê xwe bigirin wê di wê temenê de wê li giştîya rojava jî wê, hin bi hin wê xabatên wan wê werina xwandin. Lê di wê demê de wê, piştî fetihkirina konstantinopol û pê de wê, rewşa endulus jî wê bikeve rewşek xirab de. Rewşa konstantinopol wê bê temenê di nava hevdû kişandina sînorekê. Wê li ser wê sînorê olî û hwd re wê êdî wê ew di nava hevdû de wê têkiliyên ku wê di wê temenê de wê hebin wê ew jî wê bi wê re wê ji hevdû wê vaqatihin. Izolebûyîna endulusê wê piştî wê rewşê wê bibê û wê piştî wê ne bi geleki re wê, misilman wê ew wê bi tememî ji wir wê bên derxistin.

Di wê çerçoveyê de wê jî wê mirov dikarê di awayekê de wê, werênê ser ziman ku wê, ev rewş wê, piştî wê, hin bi hun wê weke 'cihane rojava' û 'cihane rojhilat' û hwd wê bi temenê ji hevdû cûdakirinê re wê bi temenî wê bê temenekê cûdabûnekê. Ev cûdabûn wê sînorê wê bi sînorê olî re wê bê xêzkirin. Têgînên weke 'ardnigariya xiristiyani' û 'ardnigariya islamî' wê ji wê demê û pê de wê, zêdetirî wê bi kirpendinên cûdakar re wê, bên ser ziman. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê, di awayekê de wê were ser ziman bê.

Di aslê xwe de wê, di wê demê de wê, rewşa ronansansê ku wê di wê dema dagirkirina konstantinopol de wê bibê û wê zêde demek zêde di navberê de wê nebê wê ev wê di awayekê de wê weke aliyekê din ê sînor xêzkirinê wê bibê. Di wê temenê de wê piştî wê jî wê çendî wê ji rojhilat li rojava û ji rojava li rojhilat wê çendî wê çûnûhatin wê bibin jî lê ew jî wê bên girêdan li destûran. Wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê, çûnûhatina li hevdû jî wê di awayekê de wê, zêdetirî wê bibê.

Ev rewş wê, bo rojhilat û pêvajoyên wê yên pêşketinê wê di aslê xwe de wê bê weke derbeyek dîrokî. Wê di wê temenê de ku em di temenê tengezeriyek zêhnî û pêvajoyên pêşketinê de wê fahmbikin û wê werênina ser ziman wê, rojhilat wê êdî wê, ji gelek aliyan ve wê, bikeve pêvajoyek windakirinê. Ev rewş wê bi demê re wê di awayekê de wê bi zêdeyî wê, êdî wê, xwe piştî wê bi encamên wê re wê bidina dîyarkirin.

Di aslê xwe de wê, ji wê demê û pê de wê, rewşek nû biafirê. Lê li vir wê di serdemên navîn de wê, dema ku mirov li wê dihizirê dikarê wê bibînê û wê werênê ser ziman ku wê mijara têgîna tendurustiyê wê di awayekê de wê bi zêdeyî wê, pêşkeve. Li gelek deverên herêmê wê, rewşên weke yên dibistanî, zaningehî ku wê di wan de wê têgîna tendurustê li rex têgînên din wê bê perwerdekirin wê pêşkeve. Lê di

awayekê de wê ew wê bi wê re wê were dîtin û kifşkirin tendurustî wê di awayên kifşkirinên rewşên weke yên anatomikî lêkolîn û xabatên bo fahmkirinê ku wê bibin wê zêdetirî wê xwe bi wê re wê bidina dîyarkirin. Demên ronansansê wê dema ku mirov wê, hilde li dest wê di aslê xwe de wê di awayekê de wê bi zêdeyî wê, di wê temenê de wê, weke demek ku wê êdî wê pêvajoyên tendurustê wê li ser lêkolîn û xabatên biolojikî û hwd re ku wê bibê û wê pêşkeve re wê, were dîtin bê.

Di demên ronansansê de wê, hin bi hin wê rewşên weke yên diseksyon û ankû muaynekirinê û hwd wê bi zêdeyî wê di çerçoveyek sazûmanî de wê pêşkevin. Çerçoveya têngîna anatomikî û weke pêşveçûnên bi newrolojiyê û hwd wê weke ku mirov bi xabatên weke yên Andreas Vesalius (1514) wê di awayekê hemdem de wê, weke destpêkekê wê were kirin. Wê di warê hizirkirinên xwe yên li ser mejî û hwd de jî wê, navê wî werê ser ziman. Wê, meji weke navendekê wê bihizirê û wê di wê temenê de wê, bi wê re wê, bahsa wê bikê. Wê li ser funksiyona meji wê di wê temenê bixwezê ku ew kûrbibê. Di dewma wî de wê, William Harvey (1578) wê li ser pergalek gerînî a laş wê bihizirê û wê di wê warê de wê xwediyê çerçoveyek hizrî a giştî ku wê weke li gorî asta dema wî weke çerçoveyek tekûz wê were dîtin bê. Wekî din wê di dewama wê de wê li ser rewşa xwûnê û gerîna wê ya di rayan de û di dewama wê de wê rewşa dil û avêtinên pirtê û hwd wê bi wê re wê hilde li dest. Di wan waran de wê hizrên xwe wê werênê ser ziman (Çav:Morrison, I. 1996. The Second Curve: Managing the Velocity of Change. New York: Ballantine).

Wekî din wê mijara têngîna embriolojiyê wê di demên ronansansê de wê di nava zaneyên demê de wê bê hildan li dest bê. Wê di çerçoveya têngîna zinditîyê û ya ne zinditîyê de wê bihizirê û wê di wê temenê de wê, mijare çavkaniya zinditiya zindî ku ew dijî wê were hildank li dest. Harvey wê ew wê jî wê hilde li dest. Wê li ser çavkaniya zindiyê ku wê dîsa zindî bê wê bihizirê. Di wê temenê de wê, têngînên weke 'jî tiştêkê ne zindî wê zindiyek dijî wê nebê' wê weke têngînek ku wê di wê temenê de wê li wê were hizirkirin. Di dewama wê de wê ew jî wê bi wê re wê li wê were hizirkirin ku wê zindî çawa dibê û ku mirov çawa dikarê wê werênê ser ziman wê li wê were hizirkirin.

Di aslê xwe de wê têngîna zinditîyê û ya ne zinditîyê wê di awayekê de wê li ser wê temenê wê di awayekê de wê weke ku mirov dibînê wê, hizirkirin wê bibin. Ev hizirkirin û hizrên ku wê bi wê werina ser ziman wê temenê têngînên tendurustî ên demên hemdem jî wê bi we re wê di

awayekê de wê biafirênin. Di dewama wê de wê mirov dikarê werênê ser ziman ku wê weke ku mirov wê dibînê wê, di demên berê de wê, hizirkirinên li ser zindiyê û rewşa wê ya zindî wê weke ku mirov di nava têtînan felsefeyê de dibînê dibînê wê bê hizirkirin. Lê di wê temenê de wê di serdemên navîn de wê, ev mijar wê di awayekê de wê li ser têtînek ontolojikî re wê bê mijara nîqaşan. Minaq di nava baweriyê de têtîna 'jinebûnê afirînê' wê weke têtînek ku wê bi wê were bawerkirin bê. Wê di wê temenê de wê ew nûqtaya berî afirînê a ji wê bûyînê ku wê weke nûqtayek najî wê were hizirkirin bi wê têtînan re wê, bê temenê hizirkirinên bi wê rengê. Di wê temneê de wê, têtîna 'jinebûnê bûyîn' wê di wê çerçoveyê de wê, di wê mijarê wê di awayekê biolojikî û hwd jî wê dema ku wê biriqandina wê hizirkirinê wê bibê wê di awayekê de wê ji ya zindî ya ne zindî nabê û ankû wê ji ya ne zindî wê ya zindî nebê û hwd re wê, di awayekê de wê ev wê bi wê re wê bê hizirkirin. Ev jî wê weke ku mirov wê dibînê wê li ser wê re wê bê hizirkirin (Çav:Nelson, T. D. 2016. "The Age of Ageism." *Journal of Social Issues* 72: 191–98).

Di aslê xwe de wê, diwê temenê de wê li ser temen û çavkaniya jîyanî hizirkirinên ku wê bibin wê di wê temneê de wê di awayekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku wê were hizirkirin bê. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê, Harvey wê li dijî têtîna aristo a bi rengê zindî ji xwe re dibîn wê di awayekê de wê bixwezê ku ew li dijî wê hizrên xwe wê werênê ser ziman.

Di aslê xwe de wê weke ku mirov dibînê wê heta ku wê dem wê were vê dema ronansê û hwd wê, di wê temenê de wê were dîtînan ku wê gelek zaneyên demê wê, dema ku wê li ser mijarên bi wê rengê wê bihizirin û ankû wê hizrên xwe wê werênina ser ziman wê li ser şewayê û ankû metodismê re wê hizrên xwe wê bikin ku wê werênina ser ziman. Di awayekê de wê li ser temenekê fîzyolojikî wê bikin ku ew bihizirin û hizrên xwe werênina ser ziman. Têtîna fîzyolojiyê wê weke ku mirov wê dibînê wê ji wê demê û pê de wê bi zêdeyî wê di awayekê de wê, xwe di nava hizirkirinê de wê weke temenekê hizirkirinê wê xwe bide dîyarkirin.

Di awayekê de wê weke ku mirov wê dibînê wê di warê têtîna tendurustê de wê ji awayekê biolojikî a makroyî wê bi ber awayekê mîkroyî ve wê çuyin bibê. Pêşketina têtîna biolojîya mîkroyî wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê bi wê hizirkirin wê di wê temenê de wê bibê. Li ser bakariyan û hizirkirina wan û herwusa hewldana kifşkirina bûyîn û pêvajoyên wan ên di jîyanê de wê, weke aliyna ku wê di wê

temenê de wê bina mijara kesên ku ew li wê dihizirin û serî li wê di wastênin bin.

Zêdetirî wê di wê demê de wê alaqaya mirov wê herê li ser rewşên mikroyî ên biolojikî. Ji ava ku mirov wê dixwê û heta xwarina ku mirov wê dixwê wê di awayekê ve wê li wê were hizirkirin. Her wusa wê di wê temenê de wê, di pêvajoyên vegûharîna zindiyan bi saxî û ankû bi miriyî ku wê çawa wê di wê awayekê organismayî de wê gûharênê wê bi xwe re wê bijî wê bê xwestin ku ew were fahmkirin. Wê di wê temenê de wê, mereqa mirov wê di wê temenê de wê hin bi hin wê herê li ser wê temenê û hizirkirina wê.

Di wê temenê de wê di warê têngîna biolojikî de wê weke ku mirov wê dibînê wê ew wê were dîtin wê, di awayekê de wê, li ser pêvajoyên wê were hizirkirin. Minaq wê têngînê Thomasê Aquinayî wê dema ku wê hizrên wî di warê têngîna peresendinê û hwd de wê li ser temenekê fzyolojikî re wê werina xwandin wê di temenekê de wê weke ku ew wê werênê ser ziman wê, bi rengê 'cûre ku wê, kifş, nevegûhar û di temenekê de wê bibînê û wê werênê ser ziman. Wê bi zêdeyî wê li ser temenekê zêde olkirinê de wê di wê de wê bihizirê û wê bînê ser ziman. Ku mirov di çerçoveya têngîna biolojîyê de binerê wê xabatên zaneyên olî ên weke Thomas Cantimpratis û Vincentius Bellocensis li ser têngîna biolojîyê û hwd wê bi giringî wê derkevina li pêş. Weki din Albertus Magnus û Roger Bacon wê di warê têngîna biolojîyê de wê navê wan derkeve li pêş. Roger Bacon wê matematikzanek jî bê. Lê wî di xwest ku ew zanînek hevbeş ew li ser wê re bi metodolojikî wê pêşbixê û wê, di derbarê şewayê de wê, têngînê wî xwediyê giringiyekê bin. Bi têngînê matematikê ên razber wê bixwezê ku ew temenekê fahmkirinê di wê temenê de ew çêbikê.

Di aslê xwe de wê weke ku mirov dibînê wê di temenekê zanyarî de wê çavdêrî wê bi awayekê giring wê xwe bide dîyarkirin û wê pêşkeve. Di wê temenê de wê di awayekê de wê weke ku mirov wê dibînê wê di awayekê de wê xwe bide dîyarkirin.

Hizrên demên kevnera û yên demên navîn ên zaneyên weke yên misilman ên weke kûrê sîna, zahrawî, bavê nefîs û hwd re jî wê di awayekê de wê temenekê hizirkirinê ê bi aqilê demê re wê li ser temenekê biolojikî re wê hizirkirin wê bibê. Hizirkirinê ku wê bibin wê di wê temenê de wê bi nerîn û çavekê nû wê di wê rengê de wê bîn xwandin. Ev wê ji aliyekê din ve jî wê weke ku wê temenekê fahmkirinê

ê biolojikî jî wê di wê temenê de wê weke ku wê bi xwe re wê di wê çerçoveyê de wê weke ku wê biafirênê wê werê dîtin.

Têgîna biolojîyê wê du çerçoveyek tendurustî de wê, pêşî wê di awayekê de wê li ser çerçoveyek hizirkirina peresendinê re wê xwe bide dîyarkirin. Wê li ser wê re wê were hizirkirin. Di dewama wê de wê jî mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijara hizirkirinê a biolojikî wê li ser temenekê fîzyolojikî ku wê were hizirkirin wê bi awayekê xwezayî wê mereq û alaqa ya mirov wê herê li ser awa û temenê wê yê fîzyolojikî ku ew çawa di xwe de û bi xwe re pêvajoyên vegûhar dijî û bi awayekê dîmenî û dîtbarî dide dîyarkirin wê were li wê hizirkirin. Pêşî wê, di wê temenê de wê, li ser temenekê dîtbarî wê bi wê re wê li wê were hizirkirin. Ew temene vegûhar ê ku ew bi fîzyolojikî wê li wê were hizirkirin wê, li ser wê were hizirkirin. Li kurdistanê û herêmê zaneyên weke bavê êsîr ku wê çendî li ser awayekê olzanî re jî wê bihizirin lê wê di awayekê de wê têgîne peresendinê wê di awayekê de wê bîna ser ziman. Wê têgîna wî ya peresendinê ku ew dî dîmenekê de dihênê ser ziman ku wê bi awayekê objektîv wê li wê bihizirin û wê di wê temenê de wê bikin ku wê fahmbikin wê di awayekê de wê weke ku em dikarin empatiyê bi wê re bikin wê, li ser temenekê fîzyolojikî wê, karibê were fahmkirin.

Bioloji wê dema ku mirov wê li wê bihizirê wê, di awayekê de wê, divê ku mirov wê di awayekê de wê ji botanîkê cûda wê di awayekê de wê li wê bihizirê. Wê di wê temenê de wê li ser wê re wê, di awayekê de wê, bi hewldanên fahmkirinên fîzyolojikî ên bi laşî û ankû bedenî re wê, were li holê. Di wê temenê de wê, bioloji ku wê were fahmkirin wê di serî de wê ya ku wê pêşî wê bi wê re wê were bîra mirov wê, di awayekê mikroyî de wê li wê hizirkirin û hizirkirinên ku wê bi wê re wê werina kirin bin. Bioloji wê weke ku mirov wê dibînê wê bi sê aliyan re wê li wê were hizirkirin. Yek wê fîzyoloji û peresendin bê. Du wê, bi mikro û makroyî bê. Sê wê bi awayekê bakariyayî bê. Wê di wê temenê de wê, ev jî wê weke aliyên wê yên ku wê hin bi hin wê bi wê re wê karibê were hizirkirin bin.

Dema ku mirov li ser têgîna tendurustê a serdemên navîn bihizirê wê di wê warê de wê ji sê aliyan ve wê giring bê ku mirov wê di destpêkê de wê kifşbikê. Wê pêşî wê ji aliyê pêvajoyên wê yên pêşketinê ku wê di wê demê de wê di temenekê sazûmanî de wê, bidest pêşketina xwe ya di nava jîyanê de wê bikê. Wê di wê temenê de wê, pêvajoyên wê yên ku wê bibin wê di çerçoveyek gelemperî de wê, li ser temenekê xwezayî wê

pêşkeve û wê, pêde wê herê. Wê di wê de wê çendî ku wê kûrbûn wê bibê wê di warê fahmkirinên bi anatomiyê û hwd re de jî wê, kifşkiirn û salixkirin wê werina kirin. Di dewama wê de wê di mijara nexweşiyê û başkirinê de wê, di wê çerçoveyê de wê li ser sedema wê re wê, zêdetirî wê bi temenekê xwezayî wê were hizirkirin bê.

Aliyê din ê weke yê duyem jî wê li ser temenekê hizirkirinê û çerçoveyên hizirkirinê ên demê ku wê di wê temenê de wê weke ku me li jor li çend deveran wê hanî ser ziman wê bi awayekê sazûmanî wê pêşketina çerçoveyên dermankirinê û başkirinê bin. Wê di wê çerçoveyê de wê temenê wê yê ku ew bûya wê bi wê re wê di awayekê de wê, pêşkeve û wê, di wê temneê de wê, temenekê fahmkirinê wê biafirênê bê. Di wê çerçoveyê de wê, çerçoveya hizirkirinê wê zêdetirî wê bi ber aliyê anatomikî ve wê biherikê. Wê li ser anatomiyê û têkiliya fizyolojikî a b hevdû re û pergale laşî ên hundirînî û derveyî û hwd wê di wê temenê de wê bi wê re wê, bèn kifşkirin. Di wê temenê de wê, rewşên weke yên dil, rayên xwûnê ku wê çî têkiliya wan wê bi hevdû re wê hebê wê li wê were hizirkirin. Têkiliya mejî û laş û ankû hemû beşên din ên laş wê çawa wê bi hevdû re wê hebê. pergale gerînê, sînîr û qasan mirov çawa di laş de dikarê fahmbikê û têkiliyên wan ên bi uzwen din ên laş re wê çawa wê hebê wê li wê were hizirkirin.

Di wê temenê de wê, nivîsên kûrê Sîna ên li ser çerçoveya anatomiya laş ku ew di çerçoveya têgîna tendurustî de wê dixwezê bi çerçova bikê û wê werênê ser ziman wê di wê warê de wê, temen û çerçoveyek hizirkirinê a giring wê bi xwe re wê bide dîyarkirin û wê bide hanîn li ser ziman. Di wê temenê de wê di demên serdemên navîn ên navîn de wê di awayekê de wê ew pêvajoya pêşketinê a bi têgîna tendurustê de wê zêdeyî wê di wê temenê de wê, di temenekê de wê, li ser temenê pêşveçûnên hizrî ên berî xwe re wê, bi hemdemiya xwe re wê pêvajoyîna pêşketinê wê bijî. Wê di wê çerçoveyê de wê, hin bi hin wê temenekê bi ber pêvajoyên hemdem ên hizirkirinê de ku wê çêbikê wê were dîtin.

Li kurdistanê di heman rengê de wê di dewama wê de wê zaneyên weke Razî, şemşê hemedênî, fexredînê xelatî û heta birehimê haqî wê di wê warê de wê çerçoveyek hizirkirinê wê bi xwe re wê li herêmê wê bidina çêkirin. Lê li vir wê mirov dibê ku wê fahmbikê ku wê dema ku mirov bahsa têgînek tendurustî a bi sazûmanî û çerçoveyî bikê wê demê mirov divê ku wê di dewama hevdû de wê bi hizirkirinên berî wan re jî wê di ahengekê de fahmbikin û wê werênina ser ziman. Ber ku wê têgîna tendurustê wê di aslê xwe de wê di wê demê de wê, di awayekê de wê

weke ku mirov dibînê wê, li ser hevdû tememkirinê zêde baş fahmkirin û di hizrên hevdû de bikûrbûnê û hwd re wê, di awayekê de wê weke ku wê were dîtin. Wê di wê çerçoveyê de wê ev jî wê weke renegekê hizirkirinê objektîvî wê bi xwe re wê di bi şewayî wê bide derxistin li holê. Minaq wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê, hizirkirinên li ser pergala anatomiyê a laş wê, di wê temenê de wê giring bê ku wê çawa wê were ser ziman di dewama wê de wê li ser wê hinekî bisekinê.

Çerçoveya anatomîkî a ku wê bi wê dihê hizirkirin û kûrbûn.

Li herêma rojhilat ku wê xwediyê mejuyek pîrr zêde mazin û dîrokek zêde demdirêj bê wê, rewşa pergale tendurustê a li kurdistanê wê, pîrr zêde wê li herêmê wê weke navendek giring a pêşketin û fahmkirinê wê biafirênê. Emê li jêr werina li ser wê. Li vir di serî de di çerçoveya têngîna têngîna anatomiyê ku wê di wê demê de wê li herêmê û li çerçoveya wê pêşkeve wê, divê ku mirov wê çavekê li wê bixê.

Di aslê xwe de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê têngîna anatomiyê ku wê li herêmê wê pêşkeve wê, mejuyek wê ya pîrr zêde kevn wê hebê. Wê weke çerçoveyek fahmkirinê a şoreşî wê bi aqilê felsefeyî û hwd re wê gavna dîrokî wê bi wê re wê di serdemên navîn de wê bîn avêtin.

Di mijara fahmkirina têngîna anatomiyê de wê, wê, di serî de wê, em li vir di serê mijarê de wê werênina ser ziman ku wê çavkaniyên wê bi zêdeyî wê têngîna anatomiyê a çerçoveya têngîna tendurusta kurdistanî ku wê pîrr zêde wê xwediyê demên demdirêj bê. Wê fêrûazmûna tendurustî a demên wê yên bere jî wê dikarê werênê ser ziman. Pêvajoyên wê yên azmûnî wê li rex rewşên nû ên bi kifşkirinê di temenekê empirîkî de wê, werina dîtin. Ti nexweşî wê ji pêş ve wê newê dîtin ku wê bibê û ankû wê çawa wê bibê. Ev wê weke aliyekê wê yê ku em bi têngînek çavkanî jî wê fahmbikin bê. Aliyê din jî wê, fêrûazmûnên demên berê û rewşên ku ew salixkirî ku ew wê weke têngînek ku wê pişt a xwe bidiyê de di fahmkirinên nexweşîyan û **hwd de**. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê, dikarê wê, weke aliyekê wê yê din ê giring wê dikarê werênê ser ziman.

Têngîna anatomiyê wê li herêmê di wê temenê de ku mirov wê li herêmê û di çerçoveya pêşketina têngîna wê ya li herêmê de wê li wê bihizirê wê dikarê wê werênê ser ziman. Hizrên weke yên ku wê ji aliyê teorîkî ve wê bi têngîna anatomiyê a teorîkî ve wê bi Kûrê Sîna re ku wê were ser ziman wê di awayekê de wê çavkaniyên wê jî wê ew bê.

Di aslê xwe de wê çavkaniya têgîna anatomiyê a li herêmê wê di wê temenê de wê, pêvajoyên wê yên li herêmê ên ku ew pirr zêde wê, demdirêj in wê, temenê wê yê fahmkirinê wê biafirênin. Di mijara fahmkirina çerçoveya tendurustê de wê, navaroka wê jî wê, di wê temenê de wê li kurdistanê wê bi zêdeyî wê, weke ku mirov dibînê wê, bi şîroveyên weke yên li ser temenekê humoralîya patalojikî û di çerçoveyek têgînî a botanîkî de ku wê werênê ser ziman wê, hizrên dinwerî bê û ankû zaneyên din ên ên li herêmê ên weke Bîrûnî û hwd bin wê di wê çerçoveyê de wê, aliyna wê yê pêşketinê wê werênina ser ziman. El-razî wê li herêmê wê di çerçoveyek têgînî a klinikî de wê, wê xwediyê temen û çerçoveyek fahmkirinê bê. El-razî wê di warê çêkirina şerbeta ji fêkîyan bê û ankû ji derxistina ava gûlan bê û bikarhanîn wê ya weke derman ku wê di rewşên weke bêhnvekirinê bê û ankû rewşên din ên bi nexweşiyên zik, hundir û ankû gorçikan de bê wê bikarbênê. Di wê temenê de wê, di temenekê de wê di awayekê de wê, temenekê giring wê bi klinikî wê biafirênê.

Di rewşên kifşkirina nexweşiyê de jî li firtê nerînê, û ankû li rewşên weke nerîna li mîzê a mirov û hwd wê binerîya. Weki din wê di nava civakê de wê li rengê go jî biheta nerîn ku ew bi ber sipîtyê ve bê, ankû sor û ankû reş bê. Li gorî wan rewşan wê, hewldana ku wê fahmbikiran ku kengî nan xwariya û ankû nexweşiyek wê hebê. Wekî din wê li rewşa go a hişk, rahn û hwd jî wê binerîya. Dema ku hatina go rahn ba wê ew weke 'vijikê' (yan jî wê bigotan 'vijikî bûya!') wê biheta bi navkirin û ew wê weke nîşanaka xirabûnek di zik de wê biheta dîtin. Yan wê weke ku wê di nava gel de wê biheta gotin 'bi tiştê ketîya' û yan jî dilê wê xirabûya' û hwd. Dema ku mirov li ser destavê rûniştiba û goyê mirov ne hatiba û weke ku ew di mirov de maya asê ku ew maba wê ew jî wê weke rewşek nexweşiyê wê **bi** heta dîtin. Weke van wê gelek rewşên din ku wê weke nîşanaka nexweşiyê û hwd wê bihetan **dîtin ban**. Di rewşên weke 'ta girtinê' de wê, hewldaban mirov biheta germgirtin. Yan jî wê rewşên weke 'navik ketinê!' ku wê bihetan bi navkirin wê bi wê re wê, rewşên weke bi nîşanakên weke 'ta girtinê!' re wê bijîya mirov. Wê ber vê yekê wê, dema ku ew hat germgirtin û piştê hat xwehdan wê êdî wê bi ber başbûnê ve biçûya. Di wê temenê de wê rewşên weke yên 'tenikê girtinê!' ku wê biheta bi navkirin wê weke ku mirov ji tiştê bitirsiya ku wê di xewnê de bê û ankû di rewşna din ên jîyanê de wê, ew jî wê bo wan wê bi zêdeyî wê, tûjatiya pîvazê û ankû ava wê ku wê bi çeng, anî, dest, binê ling û hwd wê **bixistan**. Gelek rewşên weke yên nexweşîya

tenik girtinê wê hebûban. Wê wekî din wê têkiliyek wê ya bi qasên destî û piştê re jî wê biheta dîtin û wê kişandin û firmandina wan a li gorî hinek rêgezna ku wê bihetan kifşkirin wê bikiran. Wekî din di awayekê de wê, dema ku wê tenik girtinê ku ew di demek kin de wê weke ku wê biheta gotin ku ew mudahale li wê ne hati girtin wê kkariba rengê wê weke bertek bi qûlîbî ba li rengê weke 'nebedên sara' ku wê mirov wê derbas bikira jî. Kesên ku ew derbas dikirin bi nobedî wê kefamista destê wan wê vekiriban û wê yan pîvan û yan jî tiştê hê diwartir wê bê hakandiban.

Di rewşên weke yê serêşê de wê gelek rewşên ji hev cûda wê heban û wê li gorî wan wê cûdatirî wê mudahale li wan hatiba girtin. Wê rewşên weke yê serêşê ku wê serê kahfê mirov destpêbikira wê, weke serêşê ku wê bi rewşên sergirêdanê wê bûba. Rewşên serêşê ku wê biavêtan çavên mirov ku wê di demên hemdem de wê weke rewşên 'mîgrenê' jî wê werina bi navkirin wê di nava zaneyên civakê de wê, bi aliyê mejî ê rastê ve ku wê bi beşa wê ya aniyê ve girêdayî wê biheta hildan li dest. Di dewama wê de wê li gorî wan ev beşa mejî wê cihelê teybet ba ku wê, dema ku mirov weke jin û mêr ku bi hevdu re ket têkiliya zayendî de jî wê têkiliyek bandûrî wê ji wê têkilidanînê wê li wê beşa cihê wê rengê serêşê wê hebûba. Di wê temenê de wê ev beş wê, di awayekê de wê, weke aliyekê wê yê giring wê di serî de wê, **tiştna weke xwarinê ên tahl** wê weke tiştê baş ku wê bigotan wê ji wê re wê, baş hatiba ba.

Beşa serêşê a ku wê biavêjê çavan wê aliyekê wê bi wê beşê re wê hebûba. Lê aliyê din wê weke ku wê biheta bawerkirin wê bi xêva mirov ve girêdayî û aktiviteyên wê yê navikî û navendî ve wê girêdayî wê hebûban. Wê di awayekê de wê li ser têkiliyek sînîrî re wê rewşên serêşê wê bihetan vegotin û ser **ziman**.

Rewşên mejî ku wê di wê temenê de wê li gorî ku wê bi heta bawerkirin wê, bi zêdeyî wê bi mejî ve bi navendî wê girêdayî ba wê hemû rewşên wê bandûrê li laş jî wê bikira. Mînaq wê rewşên weke felcê li beşna laş xistinê wê bi wê ve girêdayî wê, biheta dîtin. Wê weke 'rewşna girêdanên bi sînîrî' û hwd re wê biheta hanîn li ser ziman. Di dewama wê de wê ev jî wê weke aliyna ku wê di dewama wê de wê, bihetan ser ziman ku wê rewşên serêşê wê li gorî bertek û encamên wê biheta şirovekirin ba.

Di mijara sînîran û qasan de wê, ew jî wê di awayekê din de wê, biheta girtin ku mirov divîyabû ku ew di awayekê ahengî ê tevgerî de hertimî bihiştta ba. Ber ku wê zêde tevgerî wê karîba bûba temenê êşên ji qasan û

her wusa kişînên qasan ku wê di deverên laş ên weke singê, çend, ran, piştî û hwd de. Ev deverên zêde bi goşt wê zêdetirî wê derfeta qasa kişandin û qûlûbtinê wê li gorî wan êdetirî wê di wan de wê hebûba.

Di mijara qasan de wê ew wê biheta ser ziman ku wê pêwîstîya nermkirina wan ba. Wê di wê temenê de di nava rewşên weke yên melhem lêdanê û hwd de wê bigirtan. Wê di wê temenê de wê rewşên weke germbûnê, xwêhdanê di hinek şêwayên teybet de û hwd de wê, bigirtan. Di rewşên şerşistinê bi avek zêde germ re wê, ew wê bûba. Wê ew wê ne tenê wê ji qasan re wê baş ba ku ew nerm bûban û sînîr jî rehetbikiran. Wê wekî din wê bêhnstandina di rayan de jî wê li gorî wan wê **bide çêkirin ba**.

Di aslê xwe de wê mijara qasan wê weke aliyekê giring bê ku mirov di çerçoveya anatomiya laş de wê fahmbikê bê. Wê ji du aliyan ve wê dikarê fahmbikê. Yek ji aliyê hebûna wê ya ku ew beşên laş di afirênê bê. Û aliyê din jî ê ku wê di çerçoveyek parastinê û hwd de wê, karibê fahmbikê bê. Mînaq dil wê, çendî ku wê xwediyê qasên xwe de bê wê, bi wê re wê xwediyên qasên ku wê çerçoveya wê were afirîn û çerçoveya wê ya parastinê û hwd wê bi wê re wê, çêbikê bê. Di temenekê de wê, mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê rêyên qasan wê di wê de wê, bi awayekê mirov dikarê wê fahmbikê wê rêyêk weke ya sînîrî bi pergali ku wê di wê re têgîn û zanîna laşî bigihijê jî wê hebê. Wê di wê temenê de wê ew tûra têkiliyan wê di wê temenê de wê bi wê tûra qasan re wê, xwe bi temen bikê.

Dema ku wê li deverêk wê, êş bibê wê bi wê re wê, hinekî jî wê têkiliya wê bi wê ve wê, girêdayî wê hebê. Di aslê xwe de mirov dikarê wê ji aliyekê din ve jî wê werênê ser ziman. Ew jî wê ew bê ku wê, rewşa êşê bixwe bê. Êş wê, di temenekê çawa de wê dikarê wê, di çerçoveya hebûna zindîyî û anatomiyê de wê fahmbikê? Ji aliyê anatomiyê ve wê, di awayekê de wê, nişanaka wê bê ku wê dervî wê çerçoveya anatomikî a dîyar wê, rewşên xirabûnê û ankû ne dîyar wê, xwe bidina nişandin jî bê. Di rewşek tevgerî de wê dema ku wê bi qasî wê tevgerêk bibê û ku ew di awayekê de were kişandin û hwd re wwê êş bibê. Qas wê, çendî ku wê di dîmenekê de wê dervî wê hişmendîya me ya ku em bi wê dibînin û têdigihin jî bê lê wê di çerçoveya awayekê zanînî û hişmendî ê fîzyolojiya laşî de wê, di ahengekê de wê hebê û wê xwediyê çerçoveyekê bê. Wê, di wê çerçoveya hebûna anatomikî de wê, di hemû rewşên qasî de wê, zanîna giştî a anatomikî wê hebê û wê, di wê temenê de wê, dervî wê ku wê rewşek wê bibê wê, bi wê re wê bê hîskirin. Mirov

dikarê wê hîskirinê di çerçoveya zanîna fîzyolojikî a anatomikî de wê fahmbikê.

Minaq weke ku em di rewşa xwûnê de dibînin ku wê di hemû laşî de wê hebê. Xwûn wê di tevliheviyên wê yên elementî û hwd re wê xwediyê rewşek hevîrtî a ku ew bi wê afiriya bê. Wê dema ku wê xwûn wê, bibê wê ne tenê wê, bi hildana şilekê û hwd re wê, ew wê, zêde bibê û wê, temenê biafirênê. Wekî din wê bi xwarin û hwd re ku mirov rewşên bi wîtamînî û hwd dihilde wê di wê de wê, berheviyek wê bi wan re wê bibê. hildana şilekê wê di awayekê de wê, bi tîkiliya wê ya bi wê berheviyê û hwd re wê di awayekê de wê temenê zêdebûnê wê biafirênê. Şaneyên xwûnê jî wê weke yên din wê di awayekê de wê xwe ji xwe zêde bikin. Wê temenê wê zêdebûnê jî wê hinekî wê ew berheviyê bê. Kengî ku ew kêmbû wê, hingî wê hildan şilekê jî wê di awayekê de wê weke ku mirov wê fahmbikê wê êdî wê nikaribê bi serê xwe xwûnê zêde bikê û pêşketinekê bi xwe re bide çêkirin. Di wê çerçoveyê de wê ji du aliyên ve wê kombinyonek bi sazûmanî wê hebê. Yek wê bi hildanên ku ew dibin û berheviyên wan ên di laş de re wê bibê. Ya din jî wê, bi wê tîkiliya wê ya bi beşên uzwen laş û hwd re bê.

Rayên xwûnê wê weke weke rêyên gihandina xwûnê jî bin. Wê di wê de wê, rayên ragihandinê û yên avêtin wê di awayekê de wê, di wê temenê de wê hebin. Di aslê xwe de wê, rewşa xwûnê ku mirov wê li ser wê bisekinê wê di awayekê de wê weke ku em di demên serdemên navîn de wê, diibînin ku wê, di awayekê de wê weke ku wê, bê zanîn ku mirov çî bixwê û ankû hilde wê tevli xwûnê bibê. Nêzîkatîyên weke yên ku wê marek û ankû tûpişkek wê bi mirov ve bide ku wê devera ku ew hatî pêvedan wê di cih de wê were girêdan bo izolekirin û bo ku wê gerîna xwûnê ji wir û deverên din ên laş nebê wê hinekî wê weke tîgîneka ku wê nîşanaka wê bê. di wê temenê de wê, di wê rengê de wê, ev wê, weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê dikarê wê, werênê ser ziman bê.

Wekî din wê di wê temenê de wê, minaq wê rewşên weke yên bi zad û hildanê û hwd re ku wê çawa wê, zindibûnekê wê bidina mirov wê balê mirov wê bikişênin. Minaq tiştêkê weke şîranî ku wê were hildan wê bê zanîn ku ew vejnekê dide mirov. Di wê temenê de wê şîyariyekê wê bi mirov re wê çêbikê. Weke wê di wê temenê de wê, ew wê, were zanîn. Di wê temenê de wê, di rewşa tîkiliya anatomiyê û zad û ankû xwarinê û hwd de wê bi hildana wê re wê çawa bê di laş de wê di aslê xwe de wê, di awayekê de wê weke ku wê bê li wê hizirkirin. Di rewşa xwarinê û hwd de wê ev wê bi wê re wê hebê. Wê, di wê temenê de wê, di rewşa

nexweşîyê de wê tiştên ku wê mirov wê bi hêzbikin wê bidina mirov. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê kifşbikê bê. Di nava têngîna suhrewerdî û şehrezorî de wê têngîna aliyê baş û aliyê nebaş ku wê bi tênginek dualiteyî wê were ser ziman de wê, di wê de wê, çawa wê, aliyê baş ku wê serwer bê wê aliyê din wê kêr bê û vajî wê ku bibê wê bi heman rengê wê rewşekê wê derxê li holê wê li wê were hizirkirin. Ev têngîna wê di rewşa nexweşîyê de wê, di wê temenê de wê di awayekê de wê, di wê rengê de wê, di awayekê de wê weke ku mirov wê dibînê wê li wê were hizirkirin. Wê nexweşî wê weke 'ji hêzketinê' û hwd wê were dîtîn. Wê demê ku ew ji hêzketinê bê wê bi hêzkinê wê vajî wê li gorî wê rewşekê wê biafirînê wê li wê were hizirkirin. Wê di wê temenê de wê, ev wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bi wê re wê di awayekê de wê, bide dîyarkirin.

Di wê temenê de wê, mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê di demên serdemên navîn de wê, rewşên nexweşîyê wê di awayekê de wê werina hildan li dest. Li kurdistanê rewşên başkirinê nexweşîyê wê weke ku mirov dibînê wê ji demên destpêka demên kevnera û pê de wê, di awayekê de wê, li herêmê wê di temenekê sazûmanî de wê, pêşkeve. Wê deverên ku wê weke 'nexweşxane' wê bibin wê biafirin. Li kurdistanê rewşên weke yên nexweşxaneyê wê di demên hemdemîya wê de wê, di dema xalife xaroreşîd de wê, bîn pêşxiştin. Wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê li kurdistanê wê ev rewşên nexweşxaneyî wê, pêşkevin û wê gelek zaneyên herêmê wê di çerçoveyekê de ku wê weke bi awayekê klinikî wê karûxabatê bikin wê dîmenekê wê bi xwe re wê bidina nîşandin. Razî wê di wê temenê de wê, di warê hizirkirin û xabatkirina awayekê klinikî de wê, dîmenekê pîr zêde baş wê bide me. Li herêmê wê di wê temenê de mirov dibînê ku wê rewşên teorîkî ên bi nexweşîyê û yên pîretîkî û hwd wê, cûda û cûda wê, pêşveçûnên wan wê hebin. Wê di awayekê de wê teoriyên ku ew hatina pêşxistin wê di awayekê de ceribandinên wan wê bi awayekê wê li gorî ast û pîvane demê wê bê dîtîn ku wê were kirin.

Di wê çerçoveyê de wê di nava xalkê de wê, herêm bi herêm wê kesên ku wê di wê temenê de wê kêr zêde wê ji rewşên nexweşîyê wê fahmbikin û wê di awayekê klinikî de ku wê serî li wan wê bê xistin wê bibin.

Minaq wê dibînin ku wê herêmê wê di dema girêdane birinekê û hwd de wê weke ku em di nava têngînan weke yêmn zahrawî û hwd de jî dibînin wê, pambo û paçên girêdanê ên birinînan wê bîn pêşxistin û bikarhanîn.

Hê di demên kevnera de wê weke ku em di dema Herofilus de li iskenderiya dibînin ku wê rewşên nexweşiyê wê bi cerrahî û hwd re wê werina pêşxistin. Mînaq wê, di derbarê anatomiya mirov de wê pêşveçûnên mazin wê werina çêkirin. Di derbarê devikên dil, beşên mejî û funksiyona sînîran û hwd ku wê, werina salixkirin wê werê dîtin. Di derbarê tendurustiyê û têgîna wê de wê gelek cihên perwerdeyê ku wê werin û pêşkevin wê di wan de wê perwerdeya tendurustê wê were dayîn. Di derbarê rewşên cerrahî, jinakolojiyê û hwd de wê, pêşketinên mazin wê di wê demê de wê bi **wê werina çêkirin**. Di wê demê de wê gelek pêşveçûn wê bibin û wê hinek ji wan pêşveûnan wê di warê bi serê xwe weke aliyna têgînî pêşketina têgîna cerrahiyê û ya anatomiye bê. Wê anatomi wê, di awayekê de wê, bi destê kesên weke rahib û rehibe wê bibê. Ev wê weke Ebeyan jî wê werina dîtin. Di wê demê de wê di derbarê cerrahiyê de jî wê weke ku mirov bikesên weke Ambroise Pare re dibîne ku wê li ser cerrahiyê wê binivîsênin wê, bibin û wê ev wê, weke gavna giring bi ber têgîna cerrahi û bi serê xwe bi ber demên hemdem de **pêşketina wê bê**. Di wê demê de wê kesên ku ew bi cerrahiyê ve aladar dibin ku ew tenê wê bi wê ve bi sînor bimênin wê bê bi temenkirin. Di dewama wê de wê, zanîna di derbarê tendurustiyê de ku wê bi awayekê berdewamî ji dema romaya kevn wê xwe bide domandin wê, di wê demê de wê bê temenê hizirkirinên nû jî. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê, di dewama wê de wê kifşbikê bê. Di aslê xwe de wê, di serdemên navîn de wê di van demên dawî de wê rewşa tendurustiyê wê bi pêşveçûnên giring re wê xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin. Di serdemên navîn de wê, hin bi hin wê karê olî jî wê ji yê tendurustî wê werina cûdakirin. Mînaq wê, **'konsula olî a bi navê Clermont'** wê di wê warê de ku wê li dora 1130'ê de ku wê bi biryarên ku wê di wê warê de wê bide girtin re wê di wê temenê de wê temenê wê cûdabûna ji hevdû wê biafirênê. Ya ku wê hinekî jî wê temenê wê biafirênê wê rewşên felsefeya kevnera weke bermehi ku ew hena û ya çerçoveya têgîan tendurustî ku wê ji demên roma kevn ku wê heta wê demê wê di awayekê de wê pêşkeve û wê zanîn bê. Wê di aslê xwe de wê li ser wê temenê wê êdî wê, cûdabûn wê bi wê re wê, di awayekê de wê bê temenê di wê warê de pêşketina pîsporiyê û hwd jî. Wê kesên weke bi tendurustiyê û cerrahiyê re alaqadar dibin wê êdî ne weke kesne nexwende, nezan û hwd bin. Wê ew wê di wê temenê de wê, bixwênin û wê, di wê temenê de wê bîn bi zane kirin. Ev wê hem di warê dermankirin, dermangerî û fahma başkirinê û hwd de jî bê.

Ji xwe wê kesên ku wê di wê temenê de wê, çendî ku wê di warê zanîne xwezayî û hwd de de wê bizanebin û wê ji xwezayê wê û hwd wê bina xwediyê fêrbûnekê jî lê wê ne weke kesna ku ew xwanda bin. Ev wê piştre wê hin bi hin wê pêşkeve. Awayekê zanîne wê di awayekê de wê di nava têngînên olî û hwd de wê, ku wê di awayekê de wê werina ser ziman wê piştre wê bi nivîsandinên weke yên pirtûkên tendurustê ên ji demên kevnera û di serdemên navîn de ku wê werina nivîsandin û hwd de wê bibê. Di wê warê de wê, zanîna tendurustê a ku ew pêşdikeve wê, piştre wê, ew wê bi xwandinê û hwd re wê temenê wê di awayekê de wê bê çêkirin. Li rojhilat wê bi zaneyên herêmê ên weke Bavê nefis, Zuhrawî, kûrê Sîna, Kûrê Rûsd, El-Razî û hwd re wê, weke van bi gelek zaneyên din re wê, temenekê wê hebê ku wê bê ser ziman. Lê li rojhilat jî wê di awayekê de wê weke ku mirov dibînê wê kesên ku ew bi tendurustê re alaquadar dibin wê, di nava xalkê de wê weke kesna ji rêzê û di wê temenê de lê ew ku di wê warê de bi hinek kirinna bûna bi zanebûn bin. Piştre wê rewşên weke yên weke nexweşxaneyî ku wê pêşkevin wê ev kar wê bi wê re wê weke ku wê were dîtî wê, di awayekê de wê, bikeve nava kar û xabatên zane, filosof û kesên bizane de.

Di warê têngîna tendurustî a klinikî de wê, di wê temenê de wê mirov dikarê wê bêjê ku wê di awayekê de wê temenê wê li ser hinekî zanîna xwezayî û ya xwandinê bê. Di wê temenê de wê temenê wê hinekê wê li ser esasê bi zanebûn bûyîne bê. Di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, dikarê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Li kurdistanê wê weke ku mirov dibînê wê di demên serdemên navîn de wê sazûmana tendurustiyê li ser temenê fêrbûnê ê bi zanebûnî re wê ji du navendan wê di wê temenê de wê, xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin. Yek wê dergêhên olî û hwd bin. Ya din jî wê deverên xwandinê ên weke medresa û hwd ku wê weke deverna dibistanî û zaningehî û hwd bin wê di wan de wê ev wê bicîh bibê û wê bi zanebûn bibê. Di wê temenê de wê, di berhemên serdemên navîn de ku wê werina nivîsandin wê, zanînen di wê warê de ku wê di wan de wê bînen nivîsandin wê ji kesên ku wê di wan de veran de ew, bicîh in û di wan de xwe bizanebûn dikin bin. Di aslê xwe de wê di awayekê de wê, ji wê zêdetirî wê, were dîtî. Wê di wê temenê de wê, êdî wê têkiliyek zanîne wê bi têngîhên tendurustê re wê bi fahmkirinê re wê were dîtî. Di pêşketina sazûmana tendurustî de wê, were dîtî ku wê li rex temenekê xwezayî ê olî jî wê were dîtî. Wê di wê temenê de wê, 'hêvîya ji xwûdê kirinê' re wê, bikarhanîna dermanan bi awayekê şenber ên xwezayî û hwd re wê bê

xwestin ku ew başbûn were **bidest xistin**. Ber vê yekê wê her zaneyek olî ku ew bi van aliyan dihziirê de jî wê xwediyê kunyeyek ku wê di wê temenê de wê ew bi wê xwediyê perwerdeyê jî bê. Di wê temenê de wê temenekê pêşketina bi xwandinê a dayimî û bi temenî wê di wê temenê de wê li herêmê wê hebê. Ev wê bandûra wan li kurdistanê, anatolia û herêmên li dorê ên dervî wê **jî wê hebê**.

Li rojhilat wê, di wê warê de wê çendî ku wê, di warê tendurustiyê de wê azûmanek pêşketî wê hebê jî wê ew cûdabûn wê di awayekê de wê newê kirin. Ya ku wê ji wê demê û pê de wê hin bi hin wê, di aslê xwe de wê di awayekê de wê bi şûn ve wê bide birin jî wê hinekî jî wê sedema wê ev bê. Di wê temenê de wê, rewşên wê yên ku ew ne li gorî olê bin wê werina redkirin. Di wê çerçoveyê de wê kifşkariya olî wê, di awayekê de wê, pêşîya pêşketina wê ya bi serê xwe wê jî wê bigirê. Lê di awayekê de jî wê bi awayekê xwezayî weke bi klinikî û hwd ku em bi weke bi Razi û hwd re dibînin li kurdistanê wê şêwayekê wê yê pêşketî jî wê hebê. Li kurdistanê wê ji Razi û heta Mihemedê Sîrvanî wê pêvajoyek wê di wê rengê de wê li ser ya asta ku ew heyî re wê bê jînkirin. Ji xwe hizrên Şîrvanî bixwe jî wê, di awayekê de wê, ên di derbarê tendurustê de wê bikevina rewşa berhevkirinên ji zaneyên **berî xwe de jî**. Ev wê, di awayekê de wê weke rewşek teybet bê ku mirov wê di awayekê de wê, karibê wê fahmbikê bê. Di wê temene de wê di temene klinikî û hwd de wê, Razi wê weke aliyekê giring ê pêşketina têgîna tendurustê wê bi xwe re wê bîne li holê û wê bide nîşandin.

Di aslê xwe de wê rewşa nexweşîyan wê di awayekê de wê, di wê temenê de wê di warê dermanên wê de wê, pîrr zêde wê, li pêş bê. Heta ku em dikarin wê di awayekê de wê binxatbikin û wê werênina ser ziman ku wê, rewşên weke yên emeliyetî û ankû 'cerrahî' û hwd jî wê di awayekê de wê bê dîtin ku wê werina pêşxistin. Mejuya rewşên bi wê rengê ên birrîn û vekirina laşê mirov wê, di aslê xwe de wê heta demên berî zayina îsa li dora du-hezar salan wê herê. Li misra kevn wê bi mumyakirinê re wê ew wê di awayekê de wê, weke di temenekê pisporî de wê li ser kesên mîrî re wê were kirin. Wê di wê temenê de wê ew wê, bê temenê fêrbûnekê ku mirov wê dikarê li vir bibî bikê bê. Li herêmên mesopotamîya wê hinekî din wê cûdatir bê. Wê di wê temenê de ew sawal û ankû heywan wê weke cihên fêrbûn û ceribandinê wê biafirênin. Wê vekirina laşê sawalan û di wê de wê derxistina uzwen hundirê laş û bi wê hewldana naskirinê wê bibê. Di wê temenê de wê, uzwen hundirê laş, têkiliya wan a bi hevdu re wrêyên xwûnê û hwd wê werina dîtin û nasîn.

Di wê temneê de wê, zanîna anatomikî wê di wê temenê de wê di awayekê de wê, derkeve li pêş.

Di aslê xwe de wê ev rewş wê, weke rewşên baytariyê ku wê li kurdistanê wê pîr zêde wê di her demê de wê hebin wê weke aliyekê ku wê mirov di wê çerçoveyekê de wê di ahangê de wê bibîrbikê û wê werênê ser ziman bê. baytari wê, di derbarê bijîşkîtiya sawalan û di wê temenê de wê başkirina wan de wê bi zane bê. Wê di wê temenê de wê, ev wê, bi demê re wê pêşkeve û wê, xwe bide domandin. Di aslê xwe de wê rewşa zanîna baytariyê wê, di awayekê de wê, di temenê zanîna bijîşkîtiya mirovan de jî wê were bikarhanîn. Di demên berî zayinê de wê, rewşên bijîşkîtiyê ên bi wê rengê wê, ji aliyê rahibên olî re wê werina kirin li mesopotamiya. Mirov dikarê wan weke **rahîbên bijîşk** jî bi nav bikê û werênê ser ziman. Ji 'zagonên hamûrabî' û hinek têngînên di derbarê têngînên tendurustî ên di wê warê de ku wê di wan de wê werina ser ziman mirov fahmdikê ku wê di wê demê de wê ev wê weke rewşel pêşketî wê hebê. Ji 'zagonên hamurabî' mirov fahmdikê ku wê karê bijîşkîtiyê û ankû cerahiyê wê weke karekê bi sazûmanî wê bi rêve biçûya. Heta ku wê weke ku wê di rêzika 215'an de wê bahsa wê bê kirin ku mirove di bin dema cerrahiyê de ku ew jîyane xwe ji dest bida wê destê yê weke bijîşk ku ew kar dikir wê hatiba jîkirin. Wê di wê demê de wê, mirov dibînê ku wê, kesê nexweş wê ji aliyê rahibên demê ve wê rewşa nexweşiyê wê bihata kifşkirin û wê 'teşîşa wê' bida danîn. Di wê demê de wê, dema ku wê mirov di wê dema ew dihat başkirin de wê, ku ew başbûba wê ji rahiban û ku miriba ji wê ji xwûdê **biheta pîrsîn**. Di dewama wê de wê weke rewşek bi sazûman ku wê were pêşxistin û wê temenê wê were afirandin. Di dewama wê de wê ew wê, weke aliyekê wê yê din ê giring wê were pêşxistin.

Rewşên tendurustiyê ên di wê temenê de wê, di awayekê de wê, weke rewşna ku wê çawa wê mirov wê bi wan wê baştir bibê û wê di wê çerçoveyê de wê bê êş û elemê wê jîyane xwe bide domandin wê bi wê armancê bê. Tendurust wê di awayekê de wê jîyanek û anatomiyek di wê temenê de a baş û rehet wê ji xwe re wê bikê armanc. Ber vê yekê wê di wê temenê de wê li wê bihizirê ku ew wê çawa wê başkirin wê bê kirin.

Di nava jîyanê de wê rewşên ku em dikarin weke rewşên tendurustê wan werênina ser ziman wê ji deestpêka bûyîna jîyanê ve wê hebin. Wê mejuya têngîna tendurustê wê di aslê xwe de wê bi mejuya jîyanê ve di ahangê de wê xwediyê dîrokekê kevn bê.

Di rewşên başkirinê de wê, derman wê ji xwezayê bê. Wê şînyên xwezayî wê bèn naskirin û wê bi wan wê ew wê were dermankirin. Ev wê di her rewşên nexweşiyê de wê wusa ba. Di awayekê de wê, kesên ku ew bi karê tendurustê ve bizanebûn wê weke ku wê bizaniyan ku wê çî şînayî wê baş ba bo çî. Di wê temenê de wê zanînek bi temenî a xwezayî wê di mejyê mirovan de wê hebûba. Di demên berê ên sumerîyan bi xwe de jî wê, çendî ku wê nexweşî wê ji xwûdê û ankû yazdanan wê biheta zanîn jî lê di aslê xwe de wê li ser temenekê şenber wê ew wê, bê kirin. Wê di nava jîyanê de wê çî şînayî wê bo çî wê were bikarhanîn wê, di wê temenê de wê, hertimî wê ji nava xwezayî wê şînî weke derman wê bihetan berhevkin û di rewşên tendurustiyê **de wê bihetan bikarhanîn.**

Wekî din wê rewşên weke minaq lîmondizê bi tîrşîtiyê û hwd re wê, weke rewşna xwûn rahnkirinê jî wê bihetan dîtin. Di wê rewşê de wê, di nava laş de wê, xwûnrahni wê, weke rewşek pêwîst wê biheta dîtin. Ber ku wê li kurdistanê pîrr zêde mar û tûpişk hebûban û wê biheta zanîn ku wê dema ku wan bi mirov ve da wê, çî biheta serê mirov. Dihat gotin ku 'mar ku bi mirov ve da di cih de wê, xwûn tîrbûba ku wê nikariba di rayan de biçûya. Wê ber vê yekê wê li dijî wê ku wê dema ku mar bi mirov ve da wê çî weke xwûn rahnkirinê wê bihiziriyên wê, ew **pêşbixistan.** Li dijî jahra mar wê gelek tiştên ku wê bihetan bikarhanîn weke şîr, kendîrê, rûnê gamêşan, ku wê li devera cihê devê mar wê were xistin. Lê wê weke bergina din wê bi mijtinê derxistina jahrê ba. Wekî din wê gelek rewşên din ku wê bihetan bikarhanîn wê hebûban weke bergiriya li dijî **jahra mar.** Yan jî wê cûreyek gaye ku wê bi navê "sawe" wê bi devera pêvedayî wê bi hakênin heta ku ew baş sor bibê. Ew gaye wê avekê di çavikên çermê laş de wê derbaşî hundir bikê û wê, bi wê hakandina awayekê hişk re wê, çerm ku wê nerm bibê wê, bandûra jahrê wê bi wê re wê bê bandûr bikê. **BI** awayekê din jî wê ew devera ku wê pêveda wê biheta girêdan bo ku ew ji wê herêma laş xwûn ne çûba devereke din û tevli deverên din ên laş nebûba. Ber ku wê zaniban ku wê ew tevli xwûnê bû wê hemû xwûnê bi jahr bikira.

Zanînek xort wê di derbarê mar û jahra wê de di nava civakê de wê li kurdistanê wê hebê. ev dibê ku ew ji ber ku wê mar di nava baweriyên wan ên berê ên weke êzdayiyê de wê pîroz jî biheta dîtin ba. Di wê temenê de wê, ji her aliyê ve wê li wê bihiziriyên. Di wê temenê de hizirkirina li ser jahrê û ji wê girtina jahrê û bikarhanîna wê ya di rewş û tiştên din de jî wê pîrr zêde wê bahsa wê **were kirin.**

Lê di nava civakê de û demên berê de wê mar biheta xwarin jî. Lê wê pêşî bostek ji aliyê dûv û bostek ji aliyê serî wê biheta jêkirin û wê ew biheta xwarin. Mar wê, di awayekê de wê, goştê wê bixwe jî wê weke dermanê hinek rewşên başkirina kezebe sipî û ya reş wê di nava kurdan de wê biheta dftin û bikarhanîn. Di demên berê ên civake kurd de wê li dijî rewşên weke yên penceşêrê û hwd jî biqasî ku wê bê gotin wê were bikarhanin. Lê wê di awayekê ku wê hinek tevlibûnên ku wê bihetan li nav xistin weke cûreyna şînî û ankû ji sawalan weke derman wê bikar**bihanîyan**. Bıqasî ku em dizanin wê hinek ji wan tevlikirinan wê ji ava keleman, lîmon, çaya kesk, kimyona reş û hwd wê bi awayekê şînîya simakê û hwd re wê biheta bikarhanîn. Wekî din wê çiçeka nergizê ku wê li kurdistanê wê pirr zêde wê bibê wê ew jî wê were **bikarhanîn**.

Di rewşên weke di deverna laş de ketina 'adabê' a li laş de weke avek zer wê ew jî wê ev av wê çawa wê biheta bê bandûrkirin wê ew hinek şînî wê li wê bi heta hizirkirin. Mînaq wê ava adabê a zer ku ew ji devera laş a di wê de ku ew hat û derket û gihişt devereke din wê karibê wê deverê jî bikê pirzik û xirabikê. Ber vê yekê wê di serî de wê, ew devera bi adab wê, pêşî wê demekê biheta lê sekin in ku ew hinekî hişbû û pê de wê bi çermê li dora wê re wê biheta rakirin û wê hinek dermanê ku ew bo wê heta çêkirin wê biheta xistin. Cûreyên adabê hena. Mînaq adabe ji pirzikên weke di demê ciwaniya wê de wê di rûyê her keç û lawî de wê derkeve wê, ew jî wê cûda bê. Li gorî ku wê bê zanîn ku ew di dema xwe de hat hiştin ew ava wê, pirzikê di laş de di rû de wê, piştê wê karibê cihê xwe bi kûrkirinê di rû de çêbikê. Bo vê yekê wê cûreyên sabonê ên weke sabûna raqê û hwd wê bihetan çêkirin bo wê û jêbirinê û bê bandûrkirina wê. Sabûna raqê wê tenê wê awayek ba. Wê bo wê hinek tiştên din jî wê bihetan bikarhanin.

Wekî din wê di rewşên weke şawitina ling û dest û deverên din ên laş di nava berfê de jî wê ew di nava ava germ de wê, biheta bikarhanîn. Lê wê hinek tevlikirinên din jî wê li nava wê bihetan kirin. Wekî din ev wê, di awayekê de wê, ev ava bi asîd ku ew dikelê wê dema ku wê cûreyekê wê sabonê û ankû awayek şînîyan biheta xistin li navê wê bi fûrîya. Ew jî wê, di dema bo cebirendinê, başkirina anişk û gozekên laş û hwd wê biheta bikarhanin. Wekî din bo serêşê jî wê, carna wê biheta bikarhanîn ku wê di dema serêşê de **wê bi wê biheta şîştin**. Di rewşên weke li ser rewşa serêşê ku wê bê kirin wê di nava gotinên ku wê bi wê re wê werina ser ziman wê di derbarê hizirkirinên li ser mejî û hwd de jî wê têtînekê wê bi xwe re wê bidina me. Di wê temenê de wê, mirov dikarê wê

fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê di mijara mejî de wê, xwediyê rewş û çerçoveyek çawa a fahmkirinê bê wê bi wê re wê, li wê were hizirkirin. Hizrên ku wê werina ser ziman wê, çendî ku wê di çerçoveyek gelemper de jî bin lê wê di awayekê de wê weke ku em dibînin wê, di derbarê navendîtîya mejî a laşî û hwd de jî wê xwediyê têgîn û têgihiştinekê bin. Wekî din wê di derbarê rewşa mejî û têkiliya wê ya navendî a laş re wê, di wê temenê de wê, hizirkirinên ku wê mejî bi sînîran laş li laş serwer dibê û ankû 'bi rayan li laş serwer a' û hwd wê, di awayekê de wê werina ser ziman. Ev têgîn ku wê bi gotin a 'sînîran' re bê û ankû bi gotina 'rayan' re jî bê wê di wê temenê de wê, di xwe de wê têgînekê wê bi çerçoveya tûrek têkiliyên nava mejî û laş û hwd re wê bi ser xwe re wê werênê li holê. Ev jî wê weke alî û rengê wê yê din ê giring bê ku mirov wê, bi wê re wê fahmbikê bê.

Di rewşên ku wê bi gelemperî de wê werina ser ziman wê, di wê temenê de wê, hin bi hin wê bi meji ve wê were girêdan. Mînaq wê felcbûna laşê mirovekê û ankû di wê temenê de ji funksiyonên xwe yên jîyanî ketinê wê pêşî wê li ser wan rewşên wê yên laşî re wê were ser ziman. Mînaq gotinên weke 'destê wê felcbûya' ankû "ber ku destê wê felcbûya nikarê bikarbênê û yan jî 'nikarê rajê tiştekek' û hwd. Wê di wê temenê de wê ev gotin wê di awayekê de wê weke aliyna ku wê di wê temenê de wê bibin. Ev rewş wê, bi demê re wê, xwe bidina dîyarkirin. Di dewama wê de wê weke di çerçoveya rewşên felcbûnê de xwehbûyîna dev û bi wê rengê rewşên laşî û hwd wê, di awayekê de wê, di wê temenê de wê, hin bi hin wê di awayekê de wê, bi wê re wê li wê were hizirkirin. Ev wê, di awayekê de wê, weke temenekê wê yê pêşî ku wê mereqa mirov wê bibê li ser wê rewşa wê ya fahmkirin wê 'bi rewşên felcbûnê windakirina funksiyonên xwe yên axiftinê' û hwd re wê di awayekê de wê bi wê re wê xwe bide dîyarkirin.

Di rewşa mejî de wê, di wê temenê de wê dema ku wê, têgîna 'navendetiyê' wê bi wê re wê dimejîyan de wê bicih bibê û pê de wê, hin bi hin wê li ser wan rewşên ku wê di wê temenê de wê di laş de wê rûbidin re wê di awayekê de wê, xwe bidina dîyarkirin. Lê di wê çerçoveyê de wê, hewldanên başkirinê ên weke rewşên felckirinê wê weke bi gerînê û hwd re wê, were kirin. Ev jî wê di awayekê de wê, weke rewşa fîzyolojîkî ku ew di farqê de bin û ne di farqê de jî bin wê di wê temenê de wê, bi armanca hanîna li şûn ve a funksiyonên laşî û hwd bê. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê, ev wê bi wê re wê di awayekê de wê, xwe bide dîyarkirin.

Di mijarên rewşên bi wê rengê de wê, mirov dibînê ku wê di demên berê de wê, ev wê her rewş wê di awayekê de wê weke ku wê bi wê beşa laş re wê were ser ziman. Wê çendî ku wê gotina 'saqatbûnê' wê di wê temenê de wê were bikarhanîn jî lê wê li ser wê beşa laş a 'lam' re wê were bikarhanîn. Di dewama wê de wê, ev wê hin bi hin wê, di awayekê de wê, pêşkeve. Rewşên weke serêşê wê di wê temenê de wê temenekê hizirkirinê wê biafirênin ku wê, mirov dema ku wê serî êşîya wê nikaribê ti karê û hwd bikê. Wê ev jî wê hin bi hin wê bi demê re wê, bi têkiliyek navendî danînê re wê were fahmkirin û ew navend jî wê bi xwezayî wê hin bi hin wê weke mejî wê were dîtîn.

Weke uzwekê fahmkirina rewşa mejî wê di aslê xwe de wê, di her demê de wê li ser wê pirr zêde wê bê hizirkirin. Mejî wê di wê de wê gelek beşên laşî wê hebin. Mînaq gotinên weke 'tê çi biaxifê di serê xwe de wê ew wê bikê, di serê xwe de dihizirê, ziman ya di serî de digihênê derve û hwd wê, weke gotinna ku wê çendî ku wê pêşî wê bi têgînî ên hizirkirinê bin wê piştî wê weke gotinna ku wê hinek rewşên fonksiyonî ên di wê çerçoveyê de wê bi xwe re wê bidina dîyarkirin jî bin. Di dewama wê de wê bi wê re wê ev wê weke aliyekê wê din ê giring bê ku wê bi wê re wê li wê were hizirkirin. Di rewşên weke yên mejî de wê, di aslê xwe de wê, weke navendîtîyê dîtina wê weke di nava xalkê de wê bê gotin 'mîrov nikarê bê serî bijî' û hwd wê di awayekê de wê, ev wê weke gotinek ku wê têkiliya laş û mejî wê di wê temenê de wê bi hevdu re wê dênin bin. Ev gotin û gotinên bi wê rengê wê di demên kevnera de jî û di demên serdemên navîn de jî wê di nava rengên hizirkirinên ku wê bînin kirin de wê bînin ser ziman bin. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bi wê re wê di awayekê de wê, bide dîyarkirin. Gotinên weke 'serê xwe windakiriya', 'mejîyê wî na xabitê', 'mejî di serî de nemaya' û hwd wê, di wê temenê de wê, dema ku em bi têgînek fîzyolojikî a fonksiyonist li van gotinan bihizirin wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê têgînek hizirkirinê wê bi xwe re wê di mejî de wê weke ku wê bidina çêkirin. Ev jî wê weke aliyê ku mirov dikarê wê di serî de wê di awayekê de wê, bi wê re wê li wê bihizirê bê. ..

Di rewşa mejî û laş de wê, têkiliya nava wê de wê, hê di demên kevnera û piştî wê, di demên serdemên navîn de wê bahsa 'mejî li ser koka xwe' wê were kirin. Di wê temenê de wê ev têgîna mejî li ser koka xwe wê di awayekê bi gotinî ê mecazî de wê pêşî wê were bikarhanîn. Lê ev gotin wê di awayekê de wê bi fîzyolojikî û fonksiyonistî wê têgîn û çerçoveyek wê ya fahmkirinê a bi mejî re a giring wê hebê.

Lê kurdên serdemên kevnera û serdemên navîn wê tişteke din jî wê bikin weke ku em ji gotinên ji nava xalkê ên aidî wan deman fahmdiikin. Wê hastûyê marîpiştê jî wê di awayekê de wê di dewama wê têngîna koka mejî de û hwd de wê bikin ku wê fahmbikin wê werênina ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê têkiliya ku ew wê bi wê re wê dênin wê di awayekê de wê weke ku em fahmdikin wê di temenê têngîna kokê de wê ew wê bikin. Di wê çerçoveyê de wê, were hizirkirin.

Di demên serdemên kevnera û yên serdemên navîn de wê, were fahmkirin ku wê 'tasa serî' wê were vekirin û wê, bi wê re wê li mejî wê were nerîn. Lê di wê temenê de wê, piştî wê vekirinê wê çend mirov wê bijîn û ankû wê nejin di wê warê de wê, zêde birhanên me yên şenber nebin ku em bi wê werênina ser ziman ku ew jînkirin bûya. Lê wê di awayekê de wê, rewşên şikeştinên mejî ên pirr xadar jî wê werê dîtin ku wê cebirandin û hwd wê, bîn kirin. Di wê temenê de wê birinên serî û hwd wê, bi kizirandinê û ankû tişteke bi kizirandina li ser devê birinê û hwd re wê bi wê re wê, rêyên dermankirinê û hwd wê bi wê re wê pêşbixin.

Ev rewşên kevn ku wê bi wê re wê dermankirinê wê bê kirin wê aidî demên berê ên kevnera û serdemên navîn bin û wê heta roja me jî wê di gelek waran de wê li rex têngînên tendurustî ên hemdem wê di awayekê de wê weke ku wê were dîtin wê werina bikarhanîn.

Wê jî wê di awayekê de wê mirov dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê mijara mejî û ankû serî wê di wê temenê de wê, bi zêdeyî wê di temenekê giringî de wê, were li wê hizirkirin. Heta ku wê 'serî jêkirinê' weke ceza ku wê bîn kirin wê di wê temenê de wê di temenê wê kirinê de wê, di awayekê de wê, weke 'serî li aliyekê û laş li aliyekê' wê were dîtin û wê di wê temenê de wê, weke kifşkarîya serî ku ew laş windakir wê neji û mirov wê bimirê û hwd re wê li wê bihizirê. Çima li şûna serî ne lingek, destek, devereke din a laş newê hizirkirin? Ber ku wê di awayekê hîssî de jî bê wê, ew wê were hîskirin û bi wê hîskirinê wê were fahmkirin ku serî û di wê de mejî wê weke devereke giring a laş wê biafirênê.

Di wê temenê de wê, mirov dikarê wê di dewama wê de wê, werênê ser ziman ku wê di warê mejî û fahmkirina wê de wê, ev gotin wê ji aliyekê ve wê temenê wê çî bê ku wê hinekî wê razber bimênê jî lê gotinên weke di nava vegotinên xalkê de ên weke 'hiş ji serî çû', 'mejî di serî de weke bi xwûn bibê lê hat' û hwd wê, di awayekê de wê weke gotinna ku wê di wê temenê de wê balê bikişênina li ser rewşekê. Lê di awayekê din ê

funksiyonî de jî wê piştire wê werina fahmkirin ku wê wateyna wan ên din jî wê hebin ku mirov di serî de wan baş di wê temenê de fahmbikê bê.

Dîtina çav weke dîtina serî, bihîstina gûh weke bihîstina qahf(serî), tahmkirina ziman weke tahmkirina aqilê mirov û hwd dîtin jî wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê, weke têtîna navendî ku wê di wê temenê de wê balê bikişênina li ser wê bin. Di wê temenê de wê weke aliyekê din ê giring wê di wê çerçoveyê de wê xwe bidina dîyarkirin bin.

Di aslê xwe de wê, di wê temenê de wê mejî wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bide dîyarkirin. Avêtina êşên serî li çav, gûh û hwd wê, di wê temenê de wê hin bi hin wê bi têtîliya din ên funksiyonî re wê werina fahmkirin. Di rewşên serêşê de wê raharîna laş û hwd wê di wê temenê de wê, bi hinek awayên weke bi têtîna şideta êşa serî û hwd re ewê werina fahmkirin. Di wê çerçoveyê de wê weke aliya din ku mirov wê dikarê wê fahmbikê bê. Di wê çerçoveyê de wê têtînen ku em fahmdikin wê di wan de wê têtînek giring a fahmkirinê wê hebê. Di aslê xwe de wê, bi wê re wê, di awayekê de wê, xwe bide dîyarkirin. Di rewşa fahmkirinê de wê, di wê çerçoveyê de wê hemû têtîn û rengên fahmkirinê ên di wê temenê de wê bi xwe re wê li ser temenekê fahmkirinê ê funksiyonî re wê, balê bikişênina li ser giringê, navendîti û bê wê nekarîna jîyankirina laş û hwd re.

Di wê çerçoveyê de wê ev têtîn wê hin bi hin wê werina fahmkirin û wê di nava kurdan de wê hinek çîrok û vegotinên weke yên “şêxê bêserî’ ’mîrovê ku serî wî ji laş bû û ew serî bi tenê axift’ û hwd wê werina ser ziman. Di vegotinên di nava kurdên êzîdî de wê di derbarê mîtra de jî wê di wê temenê de wê vegotinek wê hebê. Di wê vegotinê de wê bê gotin ku wê weke ‘serê peykelekê’ wê serê mîtra wê bê hizirkirin û di wê temenê de wê, dema ku wê isa mesih di rêyekê de wê herê û rastî wê serê kevir ê peykelî were wê ew wê bi wî re wê biafirê û îsa mesih wê bidest pirs pirsîna di derbarê jîyanê û rastiyê û hwd de wê bikê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliya din ên kiu wê di wê **temenê de wê werina ser ziman bin. ..**

Di her rewşê de wê rewşa mejî wê weke navendekê wê were dîtin. Lê di wê temenê de wê di nava kurdan de jî wê rewşên weke serêşê ku wê çawa wê mejî ji funksiyonên wê hinekan wê bikê jî wê li ser wê **werê hizirkirin. ..**

Di rewşên weke wê de wê, minaq di rewşên şerêşê de wê, destdanîna li ser anyê û bi wê re hewldana pîvana germiya li anyê û hwd re wê bikê ku ew wê fahmbikira. Razî wê di warê dermankirin, başkirina pirzîkên li

laş, qatînên çermî wê bi dûrûtina wan re wê jî wê navê wî derkeve li pêş. Di wê temenê de wê navê Razî wê bi gotina “berhevkirina laş” re wê di awayekê de wê, dem bi dem wê ji ber kirinên wî yên bi wê rengê wê derkeve li pêş, weke ku wê çawa wê navê Galenus bi rengê “vejandina miriyan” re wê derkeve.

Li herêmê di aslê xwe de ku wê di nava wê çerçoveya pergale tendurustê a civakî a li herêmê de ku wê pêşkevin wê gelek zaneyên herêmê ku em dikarin navê wan hildin wê hebin. Lê li vir em di dema ku wan dihênina ser ziman em diserî de weke aliyekê wê yê din ê giring wê di wê temenê de wê, hinek ji wan ku wê bi teorikî weke Razî, kûrê Sîna û hwd wê derkevin me bijart ku em wan bi navbikin û werênina ser ziman. Di wê temenê de wê di dewama wan de wê, li herêmê wê bi zêdeyî wê kesên ku ew hebin wê bên dîtin.

Di aslê xwe de wê, mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê li herêmê dem bi dem wê di wê temenê de wê derkevin wê hebin. Mînaq zane û weke filosofekê bijîşkî ku em dikarin di wê çerçoveya têtîna tendurustê a li herêmê û kurdistanî de werênina ser ziman û ku wê bi aslê xwe de jî wê kurd bê **Mahmudê Şîrvânî** (1375-1450) ku wê ji herêma sirvanê a li dora amedê bê wê, di warê têtîna tendurustê de wê di dewama yên berî xwe de wê, çerçoveyek giring a hizrî di wê warê de wê biafirênê. Biqasî ku em di derbarê vî zaneyê kurd de dizanin wê, pîr zêde wê li herêmên kurdistanê û anatolia wê bigerihê û wê demek dirêj li herêma germîyanê wê bimênê û wê bi gotina mîrê wir dibînê ku ew di zanîna tendurustî de pîr zêde xort û bizane ya wê hinek berhemên xwe yên di derbarê têtîna tendurustê de jî wê binivîsênê.

Di wê temenê de wê, pirtûkên wî ên weke “el-Faslu'l-âşîru fi ma'rifeti'l-evzânî ve'l-mekâyil”, “Risaletün mine't-tüb fi beyanı m'ebtuliye bihi mine'l-kulun “ û hwd de wê, derkeve li pêş. Di warê çekirina melhem, dij-jahra di demên pêvadan mar û tûpişkan de ku wê were bikarhanîn wê kar bikê. Wekî din wê di gelek warên bi wê rengê ên di derbarê nexweşeyên hundirîn de wê dermanan bo başkirinê wê amede bikê. Di dewama wê de wê, mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê li ser rewşa li gorî demsalan li xwekirin, xwarin, rewşên jîyankirinê ku wê çawa ji nexweşiyê wê werina xilaskirin wê li ser wan bisekinê. Li ser rewşa rêyên bêhnstandinê, bihîstinê, dev, ziman, guh, bêhvilê û hwd wê bisekinê. Di wê temenê de wê, mirov dikarê wê werênê ser ziman ku Şîrvânî giringiyê bide di awayekê paqij jîyankirinê û xwe di awayekê baş de girtin û parastinê. Di wê temenê de wê li ser rewşa rengê jîyanê wê

bisekinê. Şîrwanî wê ji bili xabatên wî yên ku me hanîna ser ziman wê xabatên wî yên din jî wê di warê tendurustê û rewşên tendurustê de ku wê binivîsê wê hebin.

Di awayekê din de jî wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di rewşa têngîna xwe ya tendurustî de wê weke ku mirov dibînê wê xwediyê têngînek baş a pêşketî bê. Wê li herêmê di dema xwe de wê bi hizrên xwe re wê her deverên ku ew diçiyê de wê bandûra xwe li wir wê bide hiştin. Di wê temenê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê di temenekê de Şîrwanî wê weke ku mirov dibînê wê li ser rewşa çav û nexweşiyên çav jî wê di awayekê de wê bisekinê û wê di wê çerçoveyê de wê, hinekê pêşkeve. Wê di wê temenê de wê, hinek melhemên ku wê ji hinek şîniyên xwezayî çêkirina weke rûn ku wê li bin û serçav wê bixin û wê bi wê re wê hin bi hin wê çav wê were başkirin wê hebin. Ji têngînen Şîrwanî mirov dibînê ku ew dema ku ew li ser çav dikê ku ew binivîsê û werênê ser ziman wê hizrên huneynê kûr Îsak, kûrê Sîna, El-zahrawî û hwd wê, di awayekê de wê, pirr zêde wê bixwênê û wê di berçav de wê derbas bigrê. Wê ji wan wê sûdwegirê. Di berhema xwe ya bi navê “Tıbbu’l-ayn” de wê di wê temenê de wê di derbarê çav de wê lêkolîn û encamên ku ew ghiştinê de wê di awayekê de wê bikê ku ew werênê ser ziman.

Di çerçoveya wê berhema wî de wê bahsa çav, tabaqayên çav, û rewşên nexweşiyê û her wusa wê bi awayekê mihtamal wê çawa wê nêzîkbûn wê bê kirin û wê, di wê temenê de wê, başkirin wê bê çêkirin wê li ser wê bisekinê. Di wê temenê de wê, dermanên ku wê ji dev wê werina hildan û yên ku weke melhem wê li dora çav li ser çemê dorê wê bê bikarhanîn jî wê bisekinê. Wekî din ev pirtûka wî ya li ser çav wê, di wê de wê di derbarê tendurustî, dermankirin û hwd de wê bi teorikî û kirinî (piretikî) wê, ji gelek aliyan ve wê, hanînen wê yên li ser ziman wê hebin.

Şîrwanî wê, di dewama wê de wê, weke aliyekê wê yê din jî wê li ser rewşa xwarin, vexwartin û razanê û hwd jî wê ji gelek aliyan ve wê bisekinê û wê di temenekê tendurustî de wê bimijarê wî nêz bibê û wê wrênê ser ziman. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê bi wê re wê rewşa tendurustîya laş ku wê bandûrê li hemû rewşên din ên laş û hwd wê bikê wê di wê temenê de wê li ser wê bisekinê. Di dewama wê de wê, bi têngîna çav re bê û ankû bi nexweşiyek din re bê wê li ser wê bisekinê û wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê sedem wê çî bê û çawa ew nexweşî pêşkevin û bi awayekê mihtemel sedemên nexweşiyê û hwd wê, di awayekê de wê li ser wê bisekinê û wê bixwezê ku ew wê werênê ser

ziman. Weki din wê dema ku wê bahsa nexweşîya çav bê û ankû yê din bê wê bi karhanîna derman bo başkirinê wê di awayekê de wê li ser wê bisekinê û wê di wê temenê de wê bixwezê ku ew wê werênê ser ziman.

Di aslê xwe de çerçoveya şîrwanî a ku ew bo tendurustê xêz dikê wê bo gelhe û ankû xalkê herêmê wê ne beyenî bê. Ber ku wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê şewayên ku ew bikardihênê wê di nava gel de wê li kurdistanê gelek deverên wê bèn bikarhanîn. Di wê temenê de wê, zanyar-bijişk û ankû di çermê-zanyar bijişk de wê, oldar-bijişk di awayekê de wê were dîtin li holê. Ev rewş wê weke oldar-bijişk wê di awayekê de wê weke rewşek ku wê civake kurd wê ne beyenî bê ji wê re wê, di demên islamê de jî û di yê berî wê de jî wê di wê temenê de wê, ew wê bê kirin.

Di awayekê de wê, li ser bendewerdiyên bi dîrûstî û hwd re de wê, di rewşên nexweşiyê de wê, serî li wan wê bê xistin. Mnaq wê, dema ku wê jinek zaroya wê werênê li dunya wê, du beş û ankû komên civakî wê hebin ku wê serî li wan wê bê xistin. Yek wê jin û ankû mîrên kal bin ku ew di wê warê de wê hinekî weke bi zane wê bèn hasibandin bin. Aliyê din jî wê oldarên bi zane ku wê bèn hasibandin ku ew di wê temenê de ew dikarin ji tendurustiyê fahmbikin wê serî li wan wê bê xistin.

Di wê temenê de wê, ya ku wê di temenê serîlêdana oldaran wê hebê de wê zanîn û dîrûstî wê bi hevdu re ku wê di temenê wê de wê bê hevîkirin bê. Wê li ser wê re wê ew wê di awayekê de wê were kirin.

Di wê rewşa civakî de di aslê xwe de wê hinek aliyên ku mirov dikarê wê werênê ser ziman wê hebê. Ew jî wê, di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwe bide nîşandin. Di rewşa jinê û civakê de wê temenê wê yê tendurustî wê di awayekê xwezayî de wê, bi zanîneka ku wê di her demê de wê di demên wê yê berê de ku mirov dikarê bikirpênê wê hebê. Ev wê weke mijara ku wê weke ku em dibînin di her demê de wê sadîsad wê ji jinan wê were pirsîn bê. Kêm serî li mîran û zanîna wan di wê warê de hatiya xistin.

Di wê temenê de wê, di wê temenê de wê mijara jinekolojiyê di nava civake kurd de wê, di awayekê de wê, di aslê xwe de ku mirov wê bi demên wê yê berê re wê hilde li dest wê weke çerçoveyek bi zanîn ku ew hertimî di çerçoveya awayekê mehremiyetê wê sernûxûmandî wê bê hiştin. Di wê warê de wê gelek aliyên ku wê di wê temenê de wê, di çerçoveyek fahmkirinê û fêrbûnê de jî wê bê hiştin wê hebê. Di wê rengê de wê fêrbûna wê mijara jinekolojiya kurd wê, di awayekê de wê, di temenekê di nava jinan de wê bi awayekê kevneşopîkî wê hertimî wê bi

fêrbûna li yên pêş xwe re wê bê domandin. Ev jî wê, di wê temenê de wê jinên ku wê bi wê karê re wê alaquadar bibin wê navê wan 'pîrk' bin û wê hertimî wê di awayekê de wê, xwediyê zanîneka ku wê di dema zarokbûyînê de, di dema pêvajoyên bi hemalbûnê de ku wê rewşna weke berjêriya zaro û hwd ku wê hebin. Yan jî hinn rewşên din ên weke bi rengê telukeya ketina zaroyê û hwd ku wê hebin wê di wê temenê de wê ew wê serî li wan wê were xistin û wê di wê temenê de wê ew wê, di awayekê de wê, were dîtin ku wê ji wan re wê çareseriya mayida û rast ji wan re hatina dîtin.

Di wê temenê de wê, di awayekê selleksiyonit de wê nêz nebin. Wê di wê temenê de wê têtînen weke 'ku' zaro ne baş pêşketibê wê ji xwe wê laş wê ji xwe biavêjê derve bi rengê xistina zaroyê û hwd re jî wê, newê dîtin. Wê di wê temenê de wê têtîn û dermanî ku wê di wê çerçoveyê de wê, werina pêşxistin ku ew zaro di wê demê de wê were pêşxistin wê hebê. Di awayekê de wê, ev têtîn wê di awayekê de wê, were dîtin ku wê di dema embriyuma zaroyî de ku ew ne têt û ankû weke ku wê were fahmkirin kêm wê were pêşketin wê, ew bawerî û têtîn wê bi wan re wê hebê ku wê, ew di pêvajoya xwe pêşketinê de wê karibê ew wê, pêşbixê. Di wê temenê de wê ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê bi navê jinekolojiya kurd wê kifşbikê bê.

Wekî din di rewşên weke çenebûna zaroyê û ankû nexweşiyên zayendî ên bi jinê re wê di wê çerçoveyê de wê, li gorî xwe wê listeya wê hebê di mejiyên pîrkan de û wê ji wan re wê, derman û hwd wê werina pêşxistin. Di wê temenê de wê di awayekê de wê, mirov dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku ev wê weke aliyekê giring bê ku mirov wê werênê ser ziman ku wê jinekolojiya jina kurd wê di awayekê de wê, pêvajoyên wê pêşketinê wê giring bin ku mirov bi kifşkirinekê ji bin wê sernûxûmandinê derxê û wan bêtê ser ziman. Wê di aslê xwe de wê, di wê temenê de wê di awayekê de wê, weke aliyekê wê yê giring wê di xwe de gelek dermankirin û rewşên başkirinê ên pîretikî di nava wê de wê karibin werina kifşkirin.

Wekî din jî wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijara jinekolojiyê wê di aslê xwe de wê, di wê temenê de wê, ev wê weke mijarek pîr zêde wê xesas bê. Minaq wê, rewşên weke 'keçkaniyê' ku wê giring di nava civakê de wê werina dîtin wê, di awayekê de ku wê, rewşên weke destavêtinekê wê bibin wê kontrolkirinên weke rewşa keçkaniyê ew ji dest çûna û ankû neçûna. Her wusa wê di wê temenê de wê, hinek rewşên di wê rengê de ku wê bibin wê, çawa wê pêşîya

zaroyên nayên xwestin ku wê werina girtin jî wê kêman wê were dîtin ku wê ji wê re wwê, rewşna pîretikî ên weke bi tendurustî û hwd wê werina pêşxistin.

Wekî din wê mirov dikarê wê di dewama wê de wê, werênê ser ziman ku wê, rewşa anatomiya jinakolojiyê wê mirov dibînê û fahmdikê ku wê di mejiyê pîrkan de wê, di awayekê de wê pêşketi wê hebê. Di wê temenê de wê, di derbarê wê de wê, bi pêvajoyên wê yên ku ew wê mihtemel wê bijî û hwd wê, di derbarê wê de wê ji pêşde wê weke ku wê xwediyê zanîne bin. Di wê temenê de wê, gelek caran wê pîrk wê bê ku ew li rehma jinê binerê jî wê dema ku wê li tevgerên wê binerîya wê hema bêja ji wan êş û rewşên wê yên ku hebûn wê fahmbikira ku wê çî derdê wê hebûba (Çav: Lesley Dean-Jones, "The Cultural Construct of the Female Body" In Women's History and Ancient History, ed. Susan B. Pomeroy (Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1991, p 113).

Wekî din jî wê mirov dikarê wê di dewana wê de wê fahmbikê ku wê mijara jinakolojiyê wê di wê temenê de wê, çendî ku wê weke tendurustî wê biheta dîtin jî lê weke ku mirov wê bibînê wê weke 'tendurustiyek teybet' wê biheta dîtin û wê di wê temenê de wê nêzîkatî wê li wê were kirin. Di dewama wê de wê, mirov dikarê wê fahmbikê ku wê tendurustiya jinê wê di dema wê ya ciwan û piştî wê re de wê, di dema hanîna zaroyê a li dûnyê û piştî wê re wê çawa bê wê, ew li gorî bergirên ku wê, biheta ser ziman. Hinek rewşên weke ku wê heta roja me di nava civakê de wê weke 'kevneşopîya welidînê' wê werênê dîtin ên weke 'heta jina zarok hanî dûnyê heta çilê wê dernekeve' ew dernekeve û ankû di rewşek heyîder a xwe û zaroya xwe de jî bê wê hinekî wê tîkiliya wê tîgînê wê bi aliyekê wê yê jinakolojikî ve wê hebê. Minaq wê, di wê demê de wê, tîkiliya zayendî a nava jin û mêr wê ji aliyê pîrkan ve wê were qadaxakirin. Wekî din wê, di pêvajoya bihamlbûnê de wê bi tememî wê tîkiliyên zayendî ên nava jin û mêr wê werina qadaxakirin. Wê di wê temenê de wê ev wê, weke rewşên 'ku wê karibin bibina sedema ketina zaroyê wê werina dîtin (Çav: Adekunle, Julius O.; Williams, Hettie V. (2010-02-24). Color Struck: Essays on Race and Ethnicity in Global Perspective. University Press of America. pp. 310-397).

Wekî din wê jî mirov dikarê wê di awayekê din de wê werênê ser ziman ku wê mijara rewşa jinê wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê aliyê li xwe meyizendina weke bi xwarinxwarinê û hwd re bê. Wê di wê temenê de wê, ew jî wê di wê çerçoveyê de wê di pêvajoyên bihamlbûnê de wê zaroyên ku wê bîna xwarin û yên ku wê zirara wan hebê û bina

temenê ketina zaroyê jî wê hebin. Ber vê yekê ev wê di awayekê de wê bi temenê wê weke mijarna xesas wê werina dîtî û wê ew wê, hertimî wê werina zanin.

Di aslê xwe de wê, dema ku wê têtîliya nava dê û keçê ku wê bi hinek kevneşopîyna wê were ser ziman wê, di wê temenê de wê hinekê di temenê fêrbûn û agahdarkirina keçê ji aliyê jinê ve wê li ser rewşên bûyîna jin û hwd re bê. Wê di wê temenê de wê ev wê, di dewama wê de wê gelek aliyên wê yê din jî ku wê keç ji dê fêrbibê wê hebin. Ew jî wê weke aliyna ku wê di çerçoveya têtî û kevneşopîya jinakolijiyê de ku wê werina ser ziman bin.

Di rewşa jinakolijî de wê gotina 'destsivikî' wê di nava kurdan de wê pîr zêde wê were bikarhanîn. Ev gotin wê hinek wateyên wê yê ku mirov dikarê wê di awayekê teybet de wê fahmbikê. Wê ew jî wê di wê temenê de bin ku mirov (pîrk) wê dema ku wê dest biavêjê jinê di dema nexweşîyek wê ya li rehmê bê û ankû di demên bi hamlbûnê de minaq wê zaroyê cihê wê bide gûharandin û ankû awayê wê bide gûharandin wê bi wê re wê, were ser ziman (Çav: Adekunle, Julius O.; Williams, Hettie V. (2010-02-24). *Color Struck: Essays on Race and Ethnicity in Global Perspective*. University Press of America. pp. 350-397).

Di wê temenê de wê, ev rewş wê, di awayekê de wê, bi teybetî wê li ser wan wê were sekin in. Wekî din jî wê rewşên din ên weke hatina xwûnê, rengê wê, û hwd re wê, di awayekê de wê, bi hemû aliyên wê re wê di awayekê de wê di serî û zanîna pîrkan de wê wateyna wan wê hebin (Çav: Adekunle, Julius O.; Williams, Hettie V. (2010-02-24). *Color Struck: Essays on Race and Ethnicity in Global Perspective*. University Press of America. pp. 397).

Wekî din wê jî mirov dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê rewşa jinakolijiyê a li herêmê de wê di wê temenê de wê, di aslê xwe de wê, pîrk ji pîrkan çêtir ku wê hebin wê hebûba. Yan jî wê yê ku wê bi zanîna xwe li ser yê din re ban wê heban. Ew jî wê ber ku wê hertimî wê hinek ji wan wê zêde serî li wan hatiba xistin û wan jî bi wê re fêrek mazin girtiba bû. Di dewama wê de wê ew jî wê di wê temenê de wê êdî wê zêdetirî wê weke kesna ku wê di nava zanîna wê de wê, li pêş ban.

Di temenekê giring de wê pêvajoyên fahmkirina jinakolijî ên li herêmê wê di aslê xwe de wê pîr zêde wê li pêş bin û wê di derbarê wê de wê hertimî wê ji ya ku em zanibin wê zêdetirî û bêhtirî wê zanîn û

zanebûn wê hebê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wî yê giring bê ku mirov wê di serî de wê bikirpênê bê.

Rast bû ku wê jinan wê li ser yekser wê li jinan bida. Lê ji wê zêdetirî wê, ev wê weke rewşek pêşî a ku wê bi wê rewşa xwe ya nexweşî wê bi wê fahmkiriba. Ku wê piştî wê biheta fahmkirin ku wê nexweşî û ankû pirsgirêkek wê hebûba wê serî li yên bi zanetir wê biheta xistin. Wê di dewama wê de wê ev jî wê weke aliyekê wan ê din ba ku mirov wê di serî de wê, li wê bihizirê bê (Çav: Johnson GE. Tid for en smule ansvarsfraskrivelse? Legerollen som historisk konstruksjon. Tids-skr Nor Lægeforen nr. 16, 2004; 1 : 2137–9).

Jinakolojiya li herêmê wê di wê temenê de wê, di aslê xwe de wê di herdemê de wê zanebûnek wê ya zêde pêşketî û li pêş wê hebê. Lê ew di wê temenê de wê di çerçoveya parastina mehremiyetê de wê hertimî wê sernûxûmandî wê bê hiştin. Ev rewş wê ne tenê di demên kevnera û berî wan de wê, di demên serdemên navîn û piştî de jî wê di awayekê de wê were dîtîn. Heta ku wê di demên hemdem de jî wê di awayekê de wê were dîtîn. Di wê temenê de wê kevneşopîya bi têngî û zanîna jinekolojiyê re ku wê li herêmê wê hebê wê di awayekê de wê, weke ku em dibînin wê kes û pîrkên ku wê di wê warê de wê zêde bi zanebûn bin wê hebin. Yanî ev wê weke qadake ku wê zêde di wê de wê zanînek li pêş û pêşketî wê hebê di nava civakê de. Wê di wê temenê de wê, ev wê di wê çerçoveyê de wê hebê.

Wekî din wê ev cûdahî wê hebê. Di nava nexweşiyên jinê ên weke yên ku wê bikevina çerçoveya têngîna jinekolojiyê û yên ku wê dervî wê bimênin wê ji hevdû wê werina cûdakirin. Di warê pirsgirêkên din ên ku wê nekevina çerçoveya wê de wê, di awayekê de wê were dîtîn ku wê wê bo wan wê serî bi serbestî wê li kesan wê were xistin (Çav: Adekunle, Julius O.; Williams, Hettie V. (2010-02-24). Color Struck: Essays on Race and Ethnicity in Global Perspective. University Press of America. pp. 334-397).

Di aslê xwe de wê temenê de wê mirov diakrê wê werênê ser ziman ku wê mijara tendurustiya civakî wê di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku wê xwe bide dîyarkirin bê. Mijara tendurustiya civakî wê di awayekê de wê, ji gelek aliyan ve wê were dîtîn ku wê di nava civakê de wê were dîtîn. Li kurdistanê wê çerçoveya wê ya bi têngî û dîroka tendurustiya wê re wê bi zêdeyî wê giringîyek wê ya herêmî wê hebê. Ber ku wê bi zêdeyî wê xwediyê pêvajoyên demdirêj bê. Wê di wê temenê de wê fêrûazmûnên başkirinê wê zêde di nava wê de

wê hebin. Wekî din wê di wê temenê de wê, bi zêdeyî wê ji aliyê têngîna dermangeriyê ve jî wê çerçoveyek wê ya berfireh a bi çêkerî û ankû çavkaniyên wê yên ku ew hatina kifşkirin û hwd re wê hebê. Di warê têkiliya dermangeriyê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijara ji aliyê têngîn, dîrok û çerçoveya tendurustî ve ku mirov li wê binerê wê di wê temenê de wê, dîmenekê wê yê berfireh wê bi xwe re wê bide dîyarkirin.

Di çerçoveyek gelemperî de têngîna jinakolojiyê wê weke ku mirov dibînê wê, xwediyê dîrokek pirr zêde kevn bê. Wê di rewşa fahmkirina wê de wê, bi mejuya wê re wê, weke ku mirov dibînê wê ji gelek aliyan ve wê hatina wê li dest wê bê dîtin. Di demên berê ên mesopotamiya, misra kevn, hindîstan û ankû di nava têngîna ayurveda de wê, gelek şêwayên hildana wê ya li dest wê di awayekê de wê, werina dîtin û kifşkirin.

Di dema ku wê, pêvajoyên şariştaniyê û ankû berî wê were hildan li dest wê bê dîtin wê di nava wan de wê hildana wê ya li dest wê were dîtin. Di wê temenê de wê teknik û şêwayên ku wê weke bi dermankirinê û hwd re wê, were dîtin bi wê re. Di aslê xwe de wê, gelek rewşên nexweşiyê û dermankirina wan wê bi wê re wê were dîtin. Pêvajoyên weke yên obstatrikê ên dermankirinê wê di demên berî de wê bi wê re wê werina dîtin (Çav: Wilhelmsen I et al. Subjective health complaints are more prevalent in Maasais than in Norwegians. Nord J Psychiatry 2007, Vol. 61, No.4: 304–9).

Bi teybetî em di nava têngîna jinakolojiya li herêmenê Kurdistanê de em, awayekê dewlemend ê bi wê hildana li dest û teknikên wê ên ku ew bi wê dihê nêzbûn wê were dîtin û kifşkirin. Di warê naskirina anatomiyê de wê di wê warê de wê, weke ku mirov dibînê û kifşdikê wê bi zêdeyî wê were dîtin. Piştî ku wê têngînen tendurustî wê bi awayekê patalojikî wê bînan hildan li dest û wê di dewama wê de wê, ankû şêwayê hipokratikî wê pêşkeve û pê de wê, di derbarê nasîn û hewldanên fahmkirina beden û ankû laşê mirov de wê ev wê bi zêdeyê wê derkeve li pêş. Wê hin bi hin wê, pêşkeve (Çav: Sachs L. Medisinsk antropologi. Liber, Stockholm 1987).

Lê di aslê xwe de wê ev mijar wê ne tenê wê weke mijareka ku wê pêşî bi mirov re wê pêşkeve wê were dîtin. Di aslê xwe de wê, di demên dawî ên şariştani û civakî de wê, malbatên xwedî sawal û ankû keriyên sawalan ku wê sawalên wan bizin wê êdî wê bi wê re wê, alaqaya

fahmkirinê a li laşê sawalan wê pêşkeve. Ev wê bê temenê şêwayekê fahmkirinê jî. Piştire wê mirov jî wê bi xwe re wê, bê hildan li dest.

Di warê fahmkirina rewşê de wê minaq pîrk wê dema ku wê muayne bikê wê pêşî bi pirsên weke hebûn û ankû nebûna jîyane zayendî re wê dest bi axiftinê wê bikê. Di wê temenê de wê pêşî wê kesê ku ew wê dikê wê zanibê ku wê çawa wê nêzî laş bibê. Wê anatomiya jinakolojiyî wê, pêşî wê di awayekê de wê li wê serwer bibê. Ev rewş wê, di awayekê de wê, weke aliyekê wê yê giring wê were dîtin.

Minaq wê di roja me de wê, dema ku wê pîrkek wê jinekê ber sedema bi hamlbûn û ankû ber çî bi haml nabê ku wê lê bikolê wê, bi alevên hemdem wê hewlbê dayin ku ew were fahmkirin. Lê di demên serdemên navîn de li kurdistanê wê ev wê di dema ku wê jinek pîrk dest da herdû tihêlên jineka dihê lê nerîn wê fahmbikê ku ew tupkên wê vekirî na û ankû na. Wê ev wê, weke rêyên bi hamlbûnê wê werina dîtin. Wê di wê temenê de wê, dermanên bo vekirina tupkan wê bikê. Minaq şêwayek ji wan gelek şêwayên ku wê heta roja me di nava kurdan wê bê bikarhanîn wê ew bê ku wê, hajîrê wê bikina nava rûnê zeytunan û demek weke hefteyekê wê pêşî wê sekinandin. Piştire wê **dimsa** xernûfê û ankû ya 'stirhêbizinan' wê her sibe xwûrînê wê bixwê. Piştire wê, di roja duyem a adeta xwe de wê, li ser kundurekê hati germkirin wê bê rûnandin. Ev wê piştî wê re ku wê bê ketin tékiliya zayendî de wê, zêdetirî wê derfeta bi hamlbûnê wê bi xwe re wê bide çêkirin. Ber ku wê tupkên jinê wê bide vekirin.

Di wê rewşê de wê, weke wê gelek rewş û rengên din ê başkirin û dermankirinê wê hebin ku wê werina bikarhanin. Di wê temenê de wê di nava gel de wê li herême wê heta roja me jî wê ev wê, weke şêwaya ku wê werina bikarhanîn û wê ji wan dilxweşîya wê ber encamên pozîtiv ku ew digirin wê bînina ser ziman. Wekî din wê pîrkên kurd wê rêyên dermankirin û başkirinê ê başkirina hêkikên ku wê piştî adetê re wê bibin wê, pêşbixin û wê di wê de wê, pîrr zêde wê navê wan li pêş bê. Di wê temenê de wê ev wê, weke aliyana ku wê bi zêdeyî wê, pêşkevin.

Di wê rewşê de wê, di nava gel de wê, di serdemên navîn de wê ev şêwa û rêyên dermankirinê ên bi jinê û hwd re wê bi zêdeyî pêşkevin û wê di temenekê xwezayî de wê, bi pêşxistina dermanên bi wê rengê ên xwezayî re wê bîn kirin. Wê ne tenê wê dermanek bê bikarhanîn. Wê bi wê re wê, di rewşa bikarhanîna nebetan û ankû dermanan de wê, gelek tişt wê bi hevdu re wê bîn bikarhanîn ku ew wê bi hevdu re wê bandûra ku wê bikin wê di encama wê de wê, bê ghiştin encama ku ew dihê xwestin bo

başbûnê. Di wê temenê de kombînasyona dermanî wê di awayekê de wê derkeve li pêş.

Di aslê xwe de wê ev rewşa weke ya tendurustîyê ku wê bi pirkan wê di awayekê xwezayî de wê were dîtin ku wê di temenek sazûmanî a civakî de wê were dîtin ku wê, were dîtin. Di aslê xwe de wê sazûmanek tendurustî wê bi wê rengê wê bi wan re ku ew bi xwezayî hatî bi rêxistinkirin wê li kurdistanê di nava civakê de wê were dîtin. Ev wê, li herêmê bigihiştî jî wê dîmenekê wê were dîtin (Çav: Magner, Lois (1992). A History of Medicine. Boca Raton, Florida: CRC Press. p. 15-31).

Lê wê mirov dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê rewşên nexweşîyê wê di aslê xwe de wê, di wê rengê de wê, rewşên bo başkirinê ku wê werina pêşxistin wê hebin. Em wê dibînin ku wê pêşî wê hewldana fahmkirina nexweşîyê û sedema wê bê xwestin ku ew were fahmkirin. Di dewama wê de wê li ser wê re di awayekê de wê were dîtin.

Di nava civakê de wê di awayekê de wê ew wê bi wê re wê, derkeve li pêş. Di aslê xwe de wê, têngîna tendurustê wê di wê temenê de wê, li ser rewşa wê başkirina wê di awayekê de wê, li gorî wê pêşxistina dermanan û di wê temenê de wê gihiştina têngîna 'ev derman bo bê nexweşîyê baş a' ku wê di mejiyan de wê bicih bibê wê di wê temenê de wê, weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê, li wê bihizirê û wê fahmbikê bê.

Di nava jîyanê de wê di wê temenê de wê, mijarên nexweşîyê ên ku wê kûdevere mirov bê jî wê, di wê çerçoveyê de wê ew wê, li gorî wê, derman wê were hizirkirin. Di wê temenê de wê weke ku me li jor jî li devereke wê hanî ser ziman wê çerçoveyek têngînî a anatomikî wê di awayekê de wê, were dîtin ku wê mirov wê li ser wê re wê xwediyekê zanînekê bê. Wê di wê temenê de wê, di rewşa nexweşîyên hundurînî û yê derveyê ku wê werina li holê wê bi wê re wê ew wê li wê were hizirkirin (Çav: Magner, Lois (1992). A History of Medicine. Boca Raton, Florida: CRC Press. p. 15-31).

Di wê temenê de wê, mijarên nexweşîyê wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê, li ser temenekê dijber weke bo bakariyekê 'dij-baktariyî' û hwd re wê di aawayekê de wê weke ku wê were dîtin. Em wê jî di dewama wê de wê dikarin wê werênina ser ziman ku wê mijara anatomiyê ku wê di wê de wê, di fahmkirina wê de wê kûrbûn wê bi têngînî wê bibê wê ev wê taqabûlî rewşek hemdem a bi têngihiştinî wê bikê. Di dewama wê de wê, mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê ev

wê, weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê, di awayekê de wê, werênê ser ziman bê.

Di aslê xwe de wê, mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijara nexweşiyê wê, di wê temenê de wê di awayekê de wê, weke ku em dikarin kifşbikin wê xwe bide nîşandin. Di wê çerçoveyê de wê pêşxistina melhem, şurub û hwd ku wê ji fêkîyan û hwd wê werina çêkirin wê, weke lîkora fêkîyan û hwd bê wê di wê temenê de wê di awayekê de wê were dîtin. Di wê rengê de wê, minaq wê, ev rewşa bikarhanîna şînîyan bo laş wê, mejuya wê pirr zêde wê kevn wê herê.

Minaq wê li herêmê wê li misra kevn wê di awayekê de wê were dîtin ku wê kesekê ku ew mir wê laşê wê yê ku wê were mumyakirin wê çawa wê, weke xwe wê bê hiştin wê hinek hinek dermanên ku wê di wê temenê wê were bikarhanîn wê hebê. Di wê çerçoveyê de wê jî mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê rewşa bikarhanîna dermanan û ankû çêkirina wan wê dema ku mirov wê hinekî wê li wê bihizirê wê bi gelemperî wê were dîtin ku wê di nava wê şînîyê de wê çî element wê çawa wê xwedi bandûr bê wê di awayekê de wê weke ku wê were dîtin. Di wê çerçoveyê de wê, di awayekê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê ev jî wê, bi wê re wê, derkeve li pêş (Çav: Sachs L. Medisinsk antropologi. Liber, Stock-holm 1987).

Di aslê xwe de wê, di nava wê rewşê de wê, dema ku mirov wê hinekî li wê kûr biçê wê mirov karibê bi wê re wê kifşbikê ku wê di nava wê de wê, rengê bandûrkirina elementa nava şînîyê wê çawa wê ya şînîyek din re wê çawa wê, bandûrê wê bide nîşandin wê di awayekê cerbî de wê, ew wê weke têgînek ku wê di temenê wê çêkerîya dermanî a ku wê bê pêşxistin de jî bê. Wê di wê rengê de wê di wê temenê de wê çêkerîya dermanî wê, di awayekê de wê bi zêdeyî wê derkeve li pêş. Di aslê xwe de wê rewşa derman û çêkirina wê di wê rengê de wê, di serdemên navîn de wê weke ku em li herêmê û li nava têgînên ku wê bi hizrî wê di wê warê de wê werina ser ziman ku mirov dinarê wê were dîtin ku wê di awayekê de wê, pirr zêde wê, li wê were hizirkirin. Wê, pêşxistinên ku wê di wê temenê de wê werina kirin wê bibin.

Di rewşa naskirina şînîyan û hewldanên weke bi wê re wê kêrî çî werin û çawa û bo çî dikarin werina bikarhanên wê li ser wê were hizirkirin û wê ew wê were derrxistin li holê. Di dewama wê de wê bi wê re wê, çerçoveyek dermanî a xwezayî weke ku mirov wê dibînê wê, were dîtin û kifşkirin.

Li herêmê di warê warê de wê, têgîna tendurustî û pêşxistina dermanên bo wê di wê temenê de wê bi zêdeyî wê di awayekê de wê weke ku mirov kifşdikê wê pêşketî bê. Wê bi wê re wê di ahengekê de wê, çerçoveyek anatomîkî ku wê li ser wê temenê wê were hizirkirin wê hebê. Hizra anatomiyê a têgîna tendurustiya kurdistanî wê di wê temenê de wê, di çerçoveya pêvajoyên wê yên demdirêj re wê di wê temenê de wê xwediyê çerçove û temenekê fahmkirinê bê (Çav: Magner, Lois (1992). A History of Medicine. Boca Raton, Florida: CRC Press. p. 15-31).

Di aslê xwe de wê, mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê hizirkirinên bi tendurustî wê, di wê çerçoveyê de wê, weke ku mirov wê dibînê wê bi aqilî wê xwediyê temenekê pêşketî bê. Wê di wê rengê de wê, li ser rewşa fahmkirina anatomiyê û hwd re wê di wê rengê de wê hebê (Çav: Sachs L. Medisinsk antropologi. Liber, Stock-holm 1987).

Wekî din wê ji aliyekê din ve jî wê, rewşên weke firkandinê, rewşên weke bi karhanîna kevirên şahîk ên gem ku ew ji nava ava germ dihên derxistin û dihên danîn li ser laş û ankû wê ji deverêk pîr zêde germ wê bîn hildan û wê laş wê bê danîn li ser wê werina bikarhanîn. Di wê temenê de wê kurd wê ji wê re wê gotina 'germevê' wê bikarbênin. Wê di wê temenê de wê ev jî wê weke aliyekê din ê xwezayî bê. Wekî din wê di nava avê de ku wê weke marmasîkên piçûk bin û kurd bi navê 'circirkan' wan bi nav dikin di nava wê de ku wê laşê xwe wê bikina nava wan de û ew ji laş nexweşiyê dikişênin wê hebin. Ev jî wê weke aliyê ku wê bi xwezayî wê werina bikarhanîn bin.

Wekî din wê jî mirov dikarê wê di dewama wê de wê, werênê ser ziman ku wê di wê temenê de wê ava xwezayî a germ ku ew bo başkirinê wê were bikarhanîn wê bi giringiyekê wê were pêşwazîkirin. Wê di wê temenê de wê bi zêdeyî wê li wê were hizirkirin. Di aslê xwe de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di wê temenê de wê, rewşa nexweşiyê wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê, weke rêyên başkirina wê ev wê werina bikarhanîn.

Wekî din wê hinek şewayên başkirinê ên di wê temenê de ku wê werina bikarhanîn bi kortasî wê di wê rengê de bin. Minaq wê di dema ku ew di nava ava germ a xwezayî ya 'germevê' de bê wê hinek tiştên ku wê bê xwarin weke fêkiyên başkirinê jî ku wê werina binavkirin wê hebin. Piştî ku ew ji nava avê derketin wê rewşên weke li hesanî piştî û ankû bi awayekê ser rû wê xwe dirêjbikê û wê yekî din wê firkandina laş wê bi awayekê ku ew dizanê wê çawa wê bikê wê ew wê bê kirin. Wê di wê

temenê de wê, di wê dema ku wê bi ava germ wê qas wê hevdû berdîn û wê nerm bibin de wê ew wê di awayekê de wê were kirin. Germeyî wê di awayekê de wê weke şewayekê başkirinê wê di wê rengê de wê di rewşên weke êşên pişt, zik, qamçik, marîpişt, ankû nexweşiyên bi hêşên hastûyan û hwd re wê, di awayekê de wê, were kirin. Wekî din wê di hinek rewşên din ên weke ku mirov dibînê de wê, di rewşên weke nexweşiyên ser çerm û hwd de jî wê ev wê were bikarhanîn. Di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê di warê hinek nexweşiyên weke bi êşên weke yên bi hunduriya zik û hwd re jî wê di awayekê de wê weke ku mirov dibînê wê werê bikarhanîn.

Di dewama wê de wê ev jî wê were dîtîn ku wê di rewşa başkirinê de wê, weke ku me hinekî li jor bi rewşên nexweşiyên zayendî ên weke yên jinan re ku me hanî ser ziman wê di çerçoveyek anatomikî de wê bê zanîn ku wê li kûdere wê çawa wê mudahale wê were kirin û wê ew wê, bê zanîn. Di dewama wê de wê, rewşa anatomiyê wê di wê temenê de wê, di rewşa fahmkirina wê ya dema baş de ku ew çawa ya û divê ku ew çawa bê û ya piştî nexweşiyekê ku wê çawa wê gûharîn wê di wê de wê bibê û hwd ji hevdû cûda weke ku me kifşdikin wê bîn kifşkirin û derxistin li holê. Di wê çerçoveyê de wê di awayekê de wê bi wê re wê ew wê li wê were hizirkirin. Di mijara hizirkirinê weke yên bi çerçoveya anatomikî de wê, bi wê re wê, têgihiştinek wê di temenê kirinê ku wê bi laş wê werina kirin wê, hebê. Di nava kurdan de wê, di warê cebirandina hastûyan û bi hevdû ve dîrûtina deverên çermî ên qatîyayî û hwd de wê, têgînek ku mirov bi taqdirî wê pêşwazîbikê wê hebê.

Di wê temenê de wê, di rewşa nêzîkatîya tendurustî a başkirinê de wê mirov dikarê wê ji du aliyan ve wê hilde li dest. Yek wê li ser temenê fîzyolojikî û hwd re bê. Wê di wê temenê de wê, ew wê were kirin wê weke mudahaleyên li derve ku wê bi rewşên fîrkandinê, kevirê germ û hwd bê ku wê di wê temenê de wê bê bikarhanîn bê. Di wê temenê de wê, di nava awayên fîrkandinê de wê, awayên weke bi destrûnî û ankû destşili û hwd re wê werina kirin bin. Wê ev wê weke aliyek bê û wê di wê aliyê û çerçoveya wê de wê gelek kirin û kiryarên bi tendurustî ku wê werina fahmkirin wê hebin. Aliyê din jî wê bi rewşa nexweşiyên hundirî, birindarbûnan û şikeştinên hastûyan û hwd re ku wê bê dîtîn û wê di wê temenê de wê çawa wê başkirin wê were kirin wê ew jî wê di awayekê din de wê li gorî rewşan wê nêzîkatî wê were dîtîn ku wê were pêşxistin.

Di nêzîkatîya bi tendurustî ku mirov wê kifşdikê de wê li ser nexweşîyê re wê weke ku em wê dibînin wê her rewş wê li gorî xwe wê weke xwediyê nêzîkatîyek teybet bê. Wê di wê temenê de wê, nêzîkatî wê were kirin. Lê bi wê re jî wê, di awayên bikarhanîna dermanan û hwd de wê were dîtin.

Di rewşa nexweşîyên laşî de wê, mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê ew wê were dîtin ku wê hemû uzv û beşên laş ku ew ji derve bê û ankû ji aliyê hundur ve bê wê, xwediyê çî funksiyonê bê û wê ew funksiyona xwe çima nayênê li cih wê li wê were hizirkirin. Di wê temenê de êw temenekê hizirkirinê weke ku mirov wê dibîne wê hebê. Wê di wê temenê de wê, li ser têgîna funksiyonê a tendurustî re wê di awayekê de wê, were dîtin ku ew hizirkirin wê bê kirin (Çav: Waller J. A time to dance a time to die – The ex-taordinary story of the dancing palgue of 1518. Icon books ltd, Cambridge 2008..).

Di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di aslê xwe de wê, di wê temenê de wê rewşa tendurustê wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bide nîşandin. Minaq nexweşîyên weke yên 'cuzzamî' ku wê di nava kurdan de wê weke "nexweşîyên gûrrî" û ankû 'nexweşîyên gûrrîbûnê' wê werina binavkirin wê, bi wan re wê di laş de wê pîrîzîk, birin û hwd wê ji xwe li deverna laş wê derkevin wê di wan de wê çawa wê başkirin wê bibin wê li ser wê re wê, şêwayekê dermankirinê weke ku em dibînin wê hebê.

Di warê başkirina van nexweşîyan de wê, hin dermanê weke yê ji sawalan û şînîyan ku wê di nava hevdu de wê, were bikarhanîn wê bibê. Lê axlabe weke ku em dibînin wê bi zêdeyî di rewşên bi wê rengê de wê, ya dermanê şînîyan wê were biikarhanîn. Di wê temenê de wê, rewşên weke melhemî ku wê ji şînîyan û hwd wê werê derxistin wê ew wê di awayna de wê were bikarhanîn.

Di wê temenê de wê, di awayekê de wê were dîtin ku wê di wê rewşê de wê, rewşên weke yên dermanî wê bi zêdeyî wê, werina pêşxistin. Em ku wê jî dibînin ku wê melhemên weke yên ku wê jin xwe bi wê xweşik bikin û hwd jî wê bi gelek cûreyên wê di demên kevnera de wê wê bîn çêkirin. Minaq rewşên weke hinna ku wê bi wê dest û pov were hinnakirin, kilêçavan, bêhnên ji gûlan ên weke endekûyan û hwd wê di wê temenê de wê di awayekê de wê werina çêkirin. Ev jî wê weke aliyna

ku wê werina dîtin (Çav: Magner, Lois (1992). A History of Medicine. Boca Raton, Florida: CRC Press. p. 15-31).

Ev alî jî wê di derbarê çêkerîya dermanî û hwd de wê karibê têgînekê bi xwe re bide me. Di wê temenê de wê di awayekê de wê weke ku mirov wê dibînê wê ew wê, hebê. Di aslê xwe de wê, ev rewş wê weke rewşna ku wê ji gelek aliyna ve wê werina bikarhanîn bin. Minaq rewşên weke yên çêkirina endakûyên bibêhn ku wê bo ku mirov li xwe bide ku wê werina çêkirin wê di awayna de wê di rewşên weke bo nermkirina laş wê di rengê melhemna de jî wê bikarhanîna wan wê bibê. Wê di wê temenê de wê, ev wê were dîtin. Endekû wê weke rewşna ku mirov dikarê di rengê 'parfûmên' roja me de ku wê bên çêkirin de jî dikarê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Wê di wê temenê de wê bi teybetî di serdemên kevnera û serdemên navîn de wê li herêmê weke ku em dibînin wê kevneşopîyek bi çêkirina wan wê bi zêdeyî wê di nava gel de wê li herêmê wê hebê. Wê ev kevneşopî wê di wê temenê de wê, weke aliyekê din ê bi têgîna çêkiriya dermanî jî wê dikarê wê bikirpênê û wê fahmbikê bê.

Di demên dawî ên serdemên navîn de wê bi ber pêşketina ronansê û têgînek tendurustî a hemdem ve çûyinê ..

Di aslê xwe de ku mirov ji kijan aliyê ve binerê wê mirov dibînê ku wê demên dawî ên serdemên navîn wê weke demna ku wê êdî wê di temenekê sazûmanî de wê, temenê pêşketinê wê biafirênin bin. Pêvajoyên di serdemên navîn de wê, bibin wê, ne pêvajoyîna ji rêzê bin. Wê di wan de wê têgînên di wê warê de ên demên berî serdemên kevnera û di demên kevnera ku wê werina ser ziman wê, di awayekê de wê li gorî rengê pêşketina demê wê werina pirezekirin. Wê di wê temenê de wê, awayekê pêşketinê ê bi sazûmanî wê bi wê were wê were jînkirin û wê pêvajoyên wê bên jînkirin û derbaskirin. Di wê temenê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê di aslê xwe de wê rewşa têgîna tendurustiyê wê di wê temenê de wê, di wê demê de wê, weke têgînek bi zanîni wê êdî wê pêşkeve. Wê, li ser wê re wê di deverên perwerdeyê ku wê pêşkevin de jî wê, perwerdekirina têgîn û zanîna wê were kirin. Wê di wê warê de wê rêyên tendurustê wê, di awayekê de wê çawa wê were kirin wê bi wê re wê were pêşxistin (Çav: Porter R. The greatest benefit to mankind – A medical history of humanity. W.W. Norton & Company. New York, London 1997.). Di wê warê de wê sê alî wê di temenê fahmkirinê de wê di zikhevdu de wê werina dîtin. Yek wê rewşa

başkirinê û rêyên başkirinê û hwd bê. Ya din wê rewşa dermangeriyê û fahmkirina wê û pêşxistina wê bê. Aliyê din ê sêyem jî wê li ser temenê têgîna fîzyolojikî û ankû anatomikî a bi fahmkirinê bê. Wê di wê temenê de wê ev wê, di awayekê de wê weke aliyna giring ku wê di derbarê wan de wê zanîn wê pêşkeve û wê bi wê re wê mirov wê bigihijê fahmkirineka ku wê bi wê re wê êdî wê tendurustê wê pêşbixê.

Di wê warê de wê, ev wê were dîtî ku wê di demên dawî ên serdemên navîn de wê têgîna tendurustê de wê li rojava wê bi zêdeyî wê di awayekê de wê pêşketinên ku wê bibin wê bi wan re wê di awayekê de wê, di temenekê perwerdeyî û şewayî û ankû metodîkî de bê. Wê di wê rengê de wê ev wê, were dîtî (Çav: Porter R. The greatest benefit to mankind – A medical history of humanity. W.W. Norton & Company. New York, London 1997.).

Di wê çerçoveyê de wê çendî ku wê di zanîna wê de wê pêşketin wê bibê wê kûrbûn di warê kûrbûnê de wê, beşbûnên ji hevdû ên weke bi rengên zanîstî û hwd wê li dûv hevdû wê pêşkevin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê di serî de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di demên dawî ên serdemên navîn de wê, zêde kesên ku wê xwe bidina lêkolînên fahmkirina anatomiyê wê bibin. Marcello Malpighi wê li ser xwûnê ku ew wê çawa wê ji rayan wê derbas bibê wê, bi awayekê mikroskopîkî wê kifşbikê. Wê rewşên bin çerm wê salixkirina wan wê bikê. Anton von Leewenhoek (1632-1732) wê li ser salixkirina baktariyan wê gavek giring a salixkirinê wê biavêjê. Wê li ser rêyên bêhnstandinê bi fîzyolojikî wê rawastihê. Wî hanî ser ziman ku wê jîyan wê ne girêdayî bêhnstandinê bê. Wê girêdayî hev girtine hewayî bê wê bêtê ser ziman. wê li ser pergale serîfînê bisekinê wê dervê li holê ku wê gelek fermantasjonên wê yên ku ew hena bin. Thomas Sydenham (1642-1689) wê bêtê ser ziman ku wê li ser nexweşîya nexwe wê rawastihê. Li ser rewşa nexweşiyê zêdetirî wê li ser rewşa neexweş wê bisekinê û wê bixwezê ku ew wê fahmbikê. Li ser prognoza nexweşiyê sekinî û li ser fahmkirina patolojiya anatomiyê rawastiya (Çav: Porter R. The greatest benefit to mankind – A medical history of humanity. W.W. Norton & Company. New York, London 1997.). ..

Di aslê xwe de wê di wê temenê de wê, pêvajoyên hizirkirinê wê tiştêkê din wê bi xwe re wê bidina dîyarkirin. Wê pêşketina teknikê û di temenê kifşkirinên bi wê rengê de bicîhbûna wê weke aliyekê din ku wê pêşketina tendurustê jî wê gavek din wê pêşdetir wê bibê. Di demên dawî

ên serdemên navîn de wê, lêkolînên bi mikrosbokî wê hin bi hin wê bikevina nava jîyane mirov de. Wê di warê tendurustê de wê di wê rengê de wê, hewldanên fahmkirina baktariyan û hwd wê bibê.

Di wê temenê de wê, hebûna jîyanê wê di temenekê fizîkî de wê mirov çawa dikarê wê fahmbikê wê di wê temenê de wê, mirov biazilê xwe wê bikeve nava wê hewldanê de ku ew ji wê re ew vegotinekê werênê. Di wê temenê de wê minaq wê aliyên weke bêhnstandinê û hwd wê bina mijare lêkolînê. Minaq Antonie Lavoisier wê, li ser rêyên bêhnstandinê wê bisekinê û wê, bêtê ser ziman ku wê bêhnstandin wê ji hildana oksijenê û afirandina karbondioksîtê bê wê werênê ser ziman.

Di mijara jîyane de wê, di wê temenê de wê, hizrên weke yê 'vitalism' û ankû zindîtî wê di wê temenê de wê, hin bi hin wê pêşkevin. Wê ev jî wê bi kortasî wê bi wateya mirov, heywan, nebet, kevir, ax ku wê gîyane xwezayê bê wê temenê zindibûna gîyanê bê wê werênê ser ziman. Wê di dewama wê de wê, werênê ser ziman ku wê hemû zindî wê di encama hevgerîniya û bihevîya kimyewî de wê hebê wê werênê ser ziman. Li gorî wê têtî wê zindî wê weke di rengê makineyekê wê de wê lê were hizirkirin. Wê di awayekê de wê, di nava lebratuwarê de wê, li ser wê re wê were hizirkirin (Çav: Porter R. The greatest benefit to mankind – A medical history of humanity. W.W. Norton & Company. New York, London 1997.).

Minaq li gorî G. E. Stahl(1660-1734) wê laş û ankû beden wê weke makineyekê bê. Wê gîyan wê bi rêve bibê. Wê nexweşiyê wê weke dema ku wê gîyan wê rêyek şaş wê şanî laş bide wê di encama wê de wê biafirê. Wê di wê temenê de wê, li ser avêtin û girtinê hundirê laş de wê bisekinê û wê di wê temenê de wê, di nava kombênasyonekê de wê ku ew jîyanê fahmbikê. Wekî din wê di dewama wê de wê piştî ku wê were kifşkirin ku wê oksijen wê temenê jîyanê wê biafirênê wê li ser wê û giringîya wê bi demê re wê were sekin in. Li ser hebûna jîyanê re ku wê hizrên xwe wê werênê ser ziman weke zaneyekê din ê demê wê Xavier Bichat (1771-1802) wê werênê ser ziman ku wê ya ku wê temenê jîyanê wê biafirênê wê hinek hinek biyên (tissue) me wê hebin. Wê ew wê bêtê ser ziman ku wê hemû uzv wê ji bîyan wê biafirin. Ew jîyanê li duyan beş dikê weke ya hundirîn ku wê bi ya dihê hildan re wê laş biafirê bê. aliyê din jî wê jîyane heywanî bê. Ku wê temenê hêst û xwestekan wê biafirênê bê. Li gorî wî wê navenda dîyarkirinê wê mejî bê (Çav: Porter R. The greatest benefit to mankind – A medical history of humanity. W.W. Norton & Company. New York, London 1997.).

James Lind(1716-1796) wê, li ser rewşên jîyanî wê bihizirê û wê di wê temenê de wê xabatên wî yên ku wê bèn kirin wê ji pêşveçûnên weke bi anti-biotikê û hwd re wê bina temen.Di çerçoveya têtîna tendurustî a parastinêr de dihizirê. Wê xabatên wî di dewama yên John hunter de ku mirov fahmbikê wê di çerçoveyek anatomikî a patalojikî de wê, temenê pêşketina têtîna cerrahiyê wê di awayekê de wê, bi hizrên xwe re wê bide pêşxistin. Di warê pêşketina têtîna cerrahi a hemdem de wê, weke gavek giring wê ev xabatên ku anatomikî ên van herdû zaneyan wê bèn dîtîn (Çav: Porter R. The greatest benefit to mankind – A medical history of humanity. W.W. Norton &Company. New York, London 1997.).

Harman Boerhaave(1668-1738) wê, li ser rewşa klinikî û perwerdeyê a tendurustê wê bisekinê. Wê di wê ji aliyê rewistî ve ku wê hizrên wî mirov dikarê fahmbikê wê temenekê fahmkirinê wê di wê warê de wê bidina me. Wê li ser armanca tendurustê wê bisekinê û wê bènê ser ziman ku wê armanca wê başkirina mirov ji nexweşiyê bê. Wê, di wê temenê de wê li ser bijîşkan wê bisekinê wê bènê ser ziman ku bijîşk bêdaraz divê ku ew tevbigirihê û nêz bibê. Ew divê ku ew her rewşê di wê armanca başkirinê de dîrûst û rast bê û objektiv bê. Wê hizrên wê bina hinek **rêgezên deontolojiyê** jî wê bi xwe re wê di awayekê de wê biafirênin.

Di warê têtîna tendurustê de wê di wê temenê de wê weke van navên ku me hanîna ser ziman wê gelek navên din jî wê hebin ku wê di warê têtîna tendurustê û wê ji gelek aliyên din ve wê mijarên tendurustê wê hildina li dest wê hebin. Wê di wê çerçoveyê de wê hizrên wan û têtînên wan ên tendurustî wê di awayekê de wê ji aliyekê ve wê pêvajoya bi ber têtîna tendurustê a hemdem ve wê temenekê hizirkirinê wê hin bi hin wê biafirênê û wê weke gavna giring wê werina dîtîn.

Di aslê xwe de wê di wê temenê de wê weke ku mirov dikarê werênê ser ziman wê, ev şewayên hizirkirinê û pêşketinên bi hizirî wê nîşanaka tiştêkê din bê. Wê nîşanaka pêşketina rengê hizirkirina hemdem a demên ronansê jî bê. Wê di wê temenê de wê, destpêka hizirkirina demên ronansê jî wê di wê temenê de wê bi hizrên xwe re wê biafirênin û wê pêşbixin (Çav: Porter, Roy (1998) [1997]. The greatest benefit to mankind : a medical history of humanity 1946–2002 (1st American ed.). New York: W.W. Norton.

Ev wê, bi demê re wê bi xwe re wê renekê nû ê tendurustî wê werênê li holê. Di aslê xwe de wê di awayekê de wê weke ku mirov wê dikarê wê werênê ser ziman wê ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku

mirov wê dikarê wê werênê ser ziman bê. Di dewama wê de wê mirov diakrê wê werênê ser ziman ku wê di nava têngîna tendurustê a ku wê pêşkeve de wê, aliyên wê yên weke yên bi cerrahî, dermangerî, deontolojikî û hwd wê, bi gelek aliyên din re wê bi hevdu re wê pêşkevin. Wê sazûmana tendurustî a hemdem wê bi wê re wê di dewama wê de wê hin bi hin wê rengê wê xwe bide dîyarkirin.

Di aslê xwe de wê hizirkirinên tendurustê wê di wê demê de wê di awayekê de wê weke ku mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, bi sazûmanek tendurustî wê bidest pêşketina xwe wê bikê. Wê reng, awa û rêgezên pêşketinê ên tendurustê wê ji wê demê û pê de wê cûdatir wê xwe bidina dîyarkirin. Wê li ser temenê bi pêvajoyên pêşketinê ên serdemên navîn re wê, temenê wê biafirê û wê werê ser ziman. Pêvajoyên serdemên navîn wê di wê warê de wê demek dirêj a fêrbûn û azmûnê wê bi xwe re wê bide derbaskirin. Wê di dewama wê de wê di awayekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin (Çav: Berg SF. Da helse ble politikk. Arr – idéhistorisktidsskrift nr. 2-3 2015: p. 67–79.).

Di aslê xwe de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê di wê rewşê de wê, têngîna tendurustê wê heta ku wê werê demên ronansansê ku wê bi vê rengê wê pêvajoyên pêşketinê wê bijî wê di pêvajoyên kûr wê di wê temenê de ew derbas bikê. Wê di wê temenê de wê, têngîn û pêvajoyên tendurustê ên ji demên ronansansê û pê de wê, teknik wê di temenê wê de wê cih bigirê û wê bi wê re wê dest bi pêşketina xwe ya bi fahmkirin û pêşxistina wê bikê. Di wê rengê de wê, di aslê xwe de wê pêvajoyên tendurustê û pêşketina wê ên heta demên ronansansê wê, di wê çerçoveyê de wê, di aslê xwe de wê xwediyê pêvajoyîna pêşketinê ên di wê temenê de bin. Lê wê ji wê demê û pê de wê zêdetirî wê bi fahmkirinê, lêkolîn û xabatên wê re wê sofistikefî wê pêşkevin. Wê bi wê re wê tendurusta hemdem wê ji wê demê û pê de wê gav bi gav wê bi fêr û azmûn demên wê yên berê re wê, pêşketina xwe wê di temenekê de wê bide jîyankirin.

Dema ronansansê wê demek teybet bê. Wê bi wê re wê rengekê nû ê têngînî û hizrî wê pêşkeve. Wê, hizirkirinên demên kevnera û serdemên navîn ên li ser temenekê felsefeyê ku wê bên ser ziman wê bi ziman, nerîn û çavekê din wê bên xwandin û wê li gorî wê bê xwestin ku wê çawa bê ghiştin li encamê. Wekî din wê mikroskop wê pêşkeve û wê bikeve nava jîyane mirov de. Wê bi wê re wê, kifşkirinên nû wê bên kirin. Wê bi wê re wê, tiştên ku ew bi çav nayêna dîtîn wê werina kifşkirin.

Di wê warê de wê, hizrên Leeuwenhoek ê ku ew di wê temenê de dikê û wê bixwezê ku ew bi wê bigihijê zindiyên pirr zêde piçûk ku ew bi çav nayêna dîtin. Wê di wê temenê de wê, ew wê, di awayekê de wê, bi wê temenê de wê, cihane zindiyên ku ew pirr zêde piçûk û tenê dikarin bi mikroskopê werina dîtin wê, li ser wê rawastihê (Çav: Porter R. The greatest benefit to mankind – A medical history of humanity. W.W. Norton & Company. New York, London 1997.).

Di serdemên navîn de wê têtîgînên ku wê bi navê tendurustê wê werina ser ziman wê di wê temenê de wê di awayekê de wê bandûrekê wê bidina çêkirin. Wê di awayekê de wê hin bi hin wê lêkolîn, hizirkirinên bi tendurustê ên li ser anatomiyê û hwd wê derkevina li pêş. Di wê temneê de wê, di wê rengê de wê, dema ku mirov wê hinekî din li ser wê bihizirê wê, mirov karibê bibênê ku wê di demên ronansê de wê, têtîgîna tendurustê wê di awayekê din de wê, bi çerçoveyek sazûmanî a ku wê bi şêwayên hizirkirinê ên bi xabat û fahmkirinên li gorî demê ên li ser anatomiyê û hwd re wê di awayekê de wê pêşkeve. Wê di wê çerçoveyê de wê dibistan, zanîngê û ankû zankoyên tendurustê ên weke li Italia Padua û li parîsê û hwd wê, derkevina li pêş.

Di dewama wê de wê, di awayekê din de jî wê, hizirkirinên bi tendurustê wê di wê demê de wê, rengê din wê bistênê. Wê li ser têtîgîn û çerçoveyên fahmkirinê ên weke yên bi anatomiyê re wê bê hizirkirin û kûrbûn. Wê di wê temenê de wê lêkolînên li ser biyê wê zêdeyî wê pêşkevin û wê derkevina li pêş. Wekî din wê weke ku mirov dibînê wê, zanyarên dema ronansê ku wê têtîgîna tendurustê wê hildina li dest wê di awayekê mijara cerrahiyê wê hildina li dest û wê, di wê temenê de wê li wê bihizirin. Wê, têtîgînek anatomikî wê di wê çerçoveyê de wê pêşkeve (Çav: Hunskår, S (2003). Allmenmedisin (norsk). Oslo: Gyldendal).

Ronans wê weke ku mirov wê ji wateya navê jî wê fahnmbikê wê jinûve vejînê bê. Di dewama wê de wê, ev wê, di awayekê de wê, bi nerînek nû a li jîyanê re wê, rengê xwe wê bi têtîgînê wê bide dîyarkirin. Wê felsefe wê jinûve wê were kifşkirin bi xosletên wê yên demkî re. Di dewama wê de wê bi wê re wê, hemû tişt wê di awayekê de wê weke ku wê jinûve wê bê kifşkirin û wê bê xwestin ku were têtîgîştin kirin.

Di wê temenê de wê mirov dikarê wê weke aliyekê wê yê din jî wê werênê ser ziman ku wê têtîgîna tendurustê a ronansê wê, di awayekê de wê, bi temenê xwe re wê li sr zanîne û fahmkiriina bi wê re wê ava bê. Wê di temenekê aqadamikî de wê, xwediyê temenekê û nêzîkatîyek fahmkirinê bê. Wê di wê çerçoveyê de wê, hizrên ku wê di wê warê de

ku wê bi Galen re bin û ankû berî bi hipokrat û hwd re bin û hwd wê ji nû ve wê werina kifşkirin û şîrovekirin (Çav: Loudon I. Medical practitioners 1750–1850 and the period of medical reform in Britain. I: Medi-cine in Society – Historical essays; Cambridge University Press 1992; p. 219–247).

Di wê temenê de wê, lêkolînên biolojikî ên weke li ser bakateriyan, şaneyê û hwd wê, di wê temenê de wê, bên pêşxistin. Wê di wê çerçoveyê de wê weke Leeuwenhoek ku wê hewlbide ku ew bigihijê ya li binî a herî piçûk wê di wê temenê de wê têtînek bi gelemperî wê pêşkeve. Di dewama wê de wê jî mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê têtîna tendurustê wê, dema ku wê di wê temenê weke ku wê Leeuwenhoek wê li wê bihizirê bi gihiştina ya herî piçûk weke bi zindiyî wê, di wê temenê de wê, pêşî wê weke têtînek ku wê di nava vegotinên çîrokî de wê bê jînkirin. Mînaq di nava kurdan de wê bahsa têtîneka piçûkkirinê weke bi cinan re wê were kirin ku ew dikarê xwe xwe bikê weke zerreyekê û ankû weke misqalekê. Wê gotin ku ‘wê karibê xwe wusa piçûk bikê ku wê nikaribê bi çav were dîtî.’ Ev wê, di wê temenê de wê, weke rengêkê hizirkirinê ku wê di wê temenê de wê di temenê cihanek afsûnî de wê were ser ziman bê. Lê di wê temenê de wê, di nava xwezayê de jî wê têtîna û zindiyên pîr zêde piçûk wê hebin. Lê di wê warê de wê, zindiyên ku ew wilqasî piçûk ku ew nikarin bi çav werina dîtî hingî piçûk in jî wê, di wê temenê de wê bi demê re wê li wê were hizirkirin. Wê, dema ku wê zaneyên weke Leeuwenhoek ku wê zindiyên weke yên ku ew hingî piçûk in ku ew nikarin bi çav werina dîtî jî wê di wê temenê de wê di awayekê de wê, weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê li wê bihizirê bê (Çav: Berg SF. Da helse ble politikk. Arr – idéhistorisktidsskrift nr. 2-3 2015: p. 67–79.).

Dema ronansê wê di navbera dema serdemên navîn û demên hemdem de wê weke demek bûhûrîner jî bê. Di awayekê de wê, zehmet bê ku mirov destpêka ronansê bi awayekî dîrokî destnîşan bike. Di vê nuqteyê de gelek dîtî û nerî ji hev cûda hena. Lê bi gelemperî, ev destpêka Reformasyonê li dora 1517 -an de destnîşan bike. Vê bi derfet bê ku mirov pêşkeftinên ku ji dawîya sedsala 14 -an bandor li Ronansê dikin bibîne. Ev serdemek e ku dêrê dest pê kir jî bê. Pêşketinên aborî, civakî û çandî û hwd, bi rengêkê bandûr li geşedanên felsefî kirin û di vê serdemê de gavên nû dana destpêkirin (Çav: Brotton, Jerry (2006-04-27). The Renaissance: A Very Short Introduction. Oxford University Press).

Ronasans ku wê li rojava û bi teybetî wê ji navendek weke ya roma kevn wê destpêbikê jî wê dii aslê xwe de wê hinek sedemên wê yên bi dîrok û mejuya wê ya felsefeyê ku ew li ser wê re heta wê demê xwe dihênê ser ziman û dide domandin ve jî wê, têkiliyek xort bi wê re wê hebê. Her çendî ku wê xiristiyani wê li giştîya wê bê weke olek fermi jî lê wê di awayekê de wê, nikaribê wê dem û encamên wê felsefeyê ji holê bikê. Vajî wê ew wan bikê temenê pêşketina xwe. Ev jî wê bi demê re wê bê temenekê giring ê fahmkirinê ê bi demê re ku wê, xwe bi wê re wê bide domandin û wê piştî wê bê temenê pêşketina ronansansê bixwe jî.

Ev pêşketin wê, bi demê re wê di warê têtîngînê weke tendurustê û hwd de jî wê encamên xwe wê bidina dîyarkirin. Wê, di warê anatomiyê, bioloji û hwd de wê, bi gelek aliyên din re wê lêkolîn û xabat wê werina meşandin. Wê di wê temenê de wê, aqilê mirov wê, di wê warê de jî wê, hin bi hin wê encamên xwe wê bide dîyarkirin. Ronasans wê di awayekê de wê, weke ku mirov wê, bi zaneyên demê ên weke Paraselsus û hwd wê, têtîngînê platonîst wê li gorî demê wê jinûve wê şîrovebikin û wê werênina ser ziman. Wê li ser anatomi û hinek aliyên din ên tendurustê wê bihizirin û wê hizrên xwe wê werênina ser ziman. Têtîngînê di derbarê tendurustê de wê werina ser ziman wê di wê demê de wê hin bi hin ku wê, pêşkevin wê bi xwe re wê berê hizirkirina mirov wê bi aliyekê din ve jî wê bidin birin. Wê di derbarê jîyanê, çerçoveya jîyanê, jîyan li ser çi çerçova û hevgerîna û hwd dibê û heya û hwd wê weke aliyna ku wê bi wê re wê werina hizirkirin. Piştî ronansansê wê kifşkirinê bi şaneyê û hwd wê bikevina nava jîyanê û rojava mirov de. Wê lêkolînê weke li ser baktariyan û hwd wê bibin. Wê di wê temenê de wê, ev rewş wê di nava xwezayê de wê, bi kifşkirinê xwezayî ên dermanî û hwd re wê, bê temem kirin (Çav: Brotton, Jerry (2006-04-27). *The Renaissance: A Very Short Introduction*. Oxford University Press).

Di mijarên salixkirina nexweşiyê de wê, zêdetirî wê têtîngînê ji hev cûda wê werina ser ziman. Di nexweşekê de wê nexweşî wê çawa wê were dîtîn û salixkirin wê li ser wê were hizirkirin. Ev jî wê bi xwe re wê, di temenekê biolojikî, anatomikî û hwd de wê, mirov bi ber hizirkirin û kifşkirinê fîzyolojikî û hwd ve wê bide birin. Di aslê xwe de wê, pêvajoyên tendurustê ku mirov ji kîjan aliyê ve lê bînerê wê ji pêvajoyên wê yên destpêkê û heta demên hemdem ku mirov hilde li dest wê hertimî wê were dîtîn ku wê bi bi ber awayekê komplika ve wê herê. Wekî din wê şewayekê wê yê hizirkirinê, fahmkirinê, nêzîkbûnê û hwd wê, bi wê re wê hebê. Di wê temenê de wê, di xwe de kûrbûn û bi wê re kifşkirin

wê, weke aliyna wê yê din jî bin ku mirov wan dikarê fahmbikê werênê ser ziman bin (Çav: Loudon I. Medical practitioners 1750–1850 and the period of medical reform in Britain. I: Medicine in Society – Historical essays; Cambridge University Press 1992; p. 219–247).

Di serdemên de wê bi zêdeyî wê li ser temen û rengekê fahmkirinê ê anatomikî wê dest bi pêvajoyên xwe yê pêşketinê wê bikê. Di wê çerçoveyê de wê weke aliyekê wê yê giring wê ev wê bi wê re wê xwe bide dîyarkirin. Wê rewşên weke bi kifşkirinên, dil, gorçik, kezeb, rê û rayên xwûnê, pergaleqas û sînan û hwd wê, weke hinek aliyên wê bin ku mirov wê fahmbikê bê. Wekî din wê mejî weke têtî û çerçoveyek navendî wê were dîtin. Wê bi wê re wê, her uzv û beşên laş wê bi erk û funksiyonên xwe re wê, werina salixkirin. Ev wê pêşî wê weke aliyekê wê yê gelemper wê bi afirênê. Di dewama wê de wê, weke aliyê din jî ê hebûna wê uzvê û ankû beşa laş ji çî diafirê rewşên wê yê laşî û hwd wê, bi wê re wê, were hildan li dest. Anatomi wê di çerçoveyê de wê, di xwe de wê xwediyê têtî û çerçoveyên fahmkirinê ên ku mirov wan fahmbikê wê bin. Lê bi giştîya wê re jî wê weke ku mirov bi çerçoveya mirovekê weke bi dest, ling, dev, mejî, dil, kezeb û hwd bi hemû aliyên wê yê derve û hundirîn re wê, di awayekê de wê hevgiretînek tamî wê di çerçoveya hebûna xwe ya jîyanî de wê biafirênê. Her beş û uzva wê, hem xwediyê erkekê û funskiyonekê bê û hem jî wê weke beşek anatomikî ku wê di wê çerçoveyê de wê ew wê temem bikê bê (Çav: Brotton, Jerry (2006-04-27). The Renaissance: A Very Short Introduction. Oxford University Press).

Têkiliyên uzvî û beşî ên anatomikî ji du aliyan ve dikarê fahmbikê. Yek wê ji aliyê rewşên funksiyonî ên ku ew bi gelemperî dihên kirin ve bê. Aliyê din jî wê ji aliyê rewşên weke yê bi hevvebûyîna beşên laş û uzvan wê di wê temenê de wê li ser wê bi hevvebûyîna re wê xwediyê pergaleqas anatomikî a sentetikî a laşî jî bê. Wê di wê temenê de wê, di wê çerçoveyê de wê gihiştina rêyên laşî ên li hevdu û di hevdu der derbaskirin û hwd wê, di wê temenê de wê, tenê wê weke aliyekê bê. Minaq wê dil wê dema ku wê xwûnê pompa bikê, kezeb wê dema ku wê xwûna paqij ji xwe bişênê û ya ne paqij wê hilde nava xwe û wê paqij bikê û hwd wê, di wê temenê de wê weke rewşek di çerçoveya hemû gelemperîya laşî de ku mirov wê dikarê wê fahmbikê bê.

Ji demên ronansê û pê de wê, di warê nexweşî û kifşkirina wan, dermankirin û bi wê başkirina wan û hwd de wê, gavna giring wê werina avêtin. Wekî din wê nexweşî wê, di pêvajoya başkirinê wê, neşterê wê

bikarbênin di laş de û wê ankû wê ameliyetê wê bikin di laş de û û hwd wê pêşkevin. Wê di wê demê wê zêdetirî wê, di nava têgîna tendurusta demê ku wê bi ber pêvajoya têgîna tendurusta hemdem ve wê, her ku wê here zêdetirî wê di wê de wê bi hûrgilkirina ve wê çûyin wê bibê. Wê di dewama wê de wê, di wê de wê, herî zêde wê gihiştina ya piçûktir û her ku wê gihiştina li wê bibê wê piştre wê hewldana gihiştina ya ji wê jî piçûk wê weke aliyekê din ê ku wê di pêvajoya têgîna tendurusta demê de wê xwe bide dîyarkirin bê (Çav: Grendler, Paul F. (1999). Encyclopedia of the Renaissanc. New York: Scribner's. p. 399).

Heta demên ronansê wê ya ku wê were kirin wê bi çavdêrî, ceribandin û hwd re wê, were kirin. Lê ji demên ronansê û pê de wê, rewşên weke bikarhanîna teknikê di kifşkirinê û fahmkirinê û dîtîna de wê zêdetirî wê derkeve li pêş. Teknik ku wê pêşkeve û wê di temenê pêşveçûnên tendurustê wê bi cih bibê wê bi wê re wê aliyê labratuwarî wê bi xwe re wê di wê temenê de wê zêdetirî wê pêşbixê û wê derxe li pêş. Di wê temenê de wê, ev jî wê weke aliyekê din ê giring bê ku mirov wê fahmbikê bê.

Tendurust wê di awayekê de wê biqasî ku wê jîyane mirov wê hesan bikê wê bi wê re wê çawa wê, baştirin wê temneekê fahmkirinê ên başkirinê û hwd wê pêşbixê wê di nava hewldana wê de bê. Di wê de wê, cihê gotina 'pêşketinê' wê zêdetirî wê hebê û wê li pêş bê. Di her demê de wê bi fêrûazmûnên yên demên berî wê demê wê hertimî wê ji wan wê sûdwegirê. Di dewama wê de wê, weke aliyekê wê yê din jî wê ew bê ku wê, têgîna tendurustê wê di awayekê de wê, bi wê re bi zêdeyî wê, rewşên dermankirinê û bi wê re bi zêdeyê dîrûstinên weke bi qatînen çermî û hwd wê weke aliyana ku wê fêrên mirov wê temenê wan wê biafirênin bin. Pêşî wê ev rewş wê bi xwezayî wê di awayekê de wê bibin. Di dewama wê de wê, weke aliyekê wê yê din jî wê, bi wê re wê ev wê pêşkeve. Wekî din wê jî mirov dikarê wê di dewama wê de wê, fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê têgîna tendurustê wê li ser rewşên xwezayî re wê pêşkeve.

Di dewama wê de wê, di her demê de wê, sedemên nexweşîyan wê weke bi girêdanên hêzek serxwezayî û ankû wê weke ku wê di çerçoveya 'weke 'cezayekê ji aliyê yazdana ve li mirovan' ku wê were fahmkirin wê ev jî wê bi demê re wê, bigûharê. Çendî ku wê di demên kevnera de wê felsefê wê pêşkeve û wê tişt wê xwe bixwe wê were ser ziman û wê bi têgînî wê di awayekê de wê hewl bê dayin ku ew were fahmkirin jî lê wê hê jî wê weke ku em piştre di demên serdemên navîn de dibînin ku wê,

hê jî wê ev têtînen bi wê rengê wê, pêşkevin û wê rê şanî jîyane mirov bidin. Wê nexweşîyê weke 'cezayekê' ditin wê di wê temenê de wê, bibê. Lê ronansans wê dema ku wê jinûve wê weke ku wê felsefeyê wê kifşbikê li ser têtînen serdemên kevnera û hwd re wê, di awayekê de wê tiştê din wê cûda bikê. Wê ew jî wê ew bê ku wê, bi felsefeyê wê cûdahiya nava ya xwezayî û ne xwezayî de wê, werênê ser ziman û wê giraniyê bide ya xwezayî û tiştê bi wê re wê weke bi sedemkirina wê re wê werênê ser ziman. hebûnên nexweşîyan wê li ser rewşên anatomiyî û hwd re wê di awayekê de wê, bi xwezayî wê bèn hanîn li ser ziman.

Di wê temenê de wê, mijarên fahmkirinê ên weke bi hewldana fahmkirina jîyanê û çerçoveya wê û li ser çî temenê ew heya ew, heta ku bi awayekê di mejî de negihêjê têtînek fahmker wê di wê warê de jî wê were dîtî ku wê mirov nikaribê bi aqilê zêde pêde herê û bigihijê fahmkirinek zêde maztir (Çav: Loudon I. Medical practitioners 1750–1850 and the period of medical reform in Britain. I: Medi-cine in Society – Historical essays; Cambridge University Press 1992; p. 219–247).

Lê di wê temenê de wê, mirov dibînê ku wê di têtîna tendurusta mesopotamiyayî de wê were dîtî ku wê çendî ku wê ji aliyekê ve wê, bi têtînek serxwezayî wê bi wê rengê girêdan û hanîna ser ziman a nexweşîyê wek e'ceza' wê hebê jî lê wê di awa û reng û aliyekê din de jî wê, nexweşî wê, bi temenekê anatomikî a şenber wê were fahmkirin wê rêtî dermankirinê û hwd wê li ser wê temenê wê bi dermankirinê ji xwezayî û hwd re wê, ji aliyekê ve wê, lê were lêgerîn. Di rewşên weke bi nexweşîyên fizikî û hwd de ku wê bi awayekê şenber wê werina dîtî û kifşkirin wê di wê temenê de wê werina ser ziman. Lê aliyê din ê weke ku em dikarin di çerçoveyek derûnî de jî wê fahmbikin wê di awayekê de wê, li ser rewşên gîyanî û hwd re ku wê werênina ser ziman wê bi wê re wwê di awayekê de wê, werênina ser ziman.

Ronansansê di wê warê de wê, tiştê din kir. Wê pêşî wê hizirkirinê şenber ên bi anatomikî wê pêşî wê wan kifşbikê û wê li ser wê re wê di temenekê şenber de wê bikê ku ew bihizirê û wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê bixwezê ku ew xwe bigihênê têtînek tendurustî ku ew bi temenî di wê de wê laş kifşdikê û bi laş re wê beşên wê kifşbikê û wê bi wê re wê di wê de wê bi şewayekê kûrbûnê a bi fahmkirinê re wê werênê ser ziman.

Kifşkirinê di demên ronansansê de wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê wê li ser temenê kûrbûnê a pêşî bi gihiştîya ya beşên laşê, ji ya beşên laş gihiştina ya uzwen laş, ji wê jî gihiştina hevartinê ku wan

uzwên laş diafirênin hwd. Wê di wê temenê de wê, di pêvajoyên fahmkirinê û bi wê fahmkirinê û di wê de kûrbûnê re wê di awayekê de wê bi wê re wê, di awayekê de wê were dîtin (Çav: Hayward, Rhodri (2011). "Medicine and the Mind". In Jackson, Mark (ed.). The Oxford Handbook of the History of Medicine. Oxford University Press. pp. 524–42).

Di dewama wê de wê, di warê tendurustê de wê, rewşên dermankirinê, başkirinê û pêşxistina rewşên weke yên cerrahiyê û hwd re wê, di awayekê de wê weke aliyekê wê yê giring ê din bê ku mirov wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê (Çav:Loudon, Irvine (2002). Western Medicine: An Illustrated History. Oxford University Press).

Di demên ronansê de wê, rêyên dermankirinê û hwd wê zêdetirî wê pêşkevin. Wê werina kifşkirin. Wê rûn, şîr, goşt, mîza sawalan, mejîyê sawalan û hwd wê were bikarhanîn. Wekî din wê bikarhanîna jahrê weke ji mar girtin û hwd û bi wê re rewşên weke anti-bakteriyelî wê bikin wê pêşbixin.

Weki din wê rewşên nexweşîyê ku wê bi wan wê kifşbikin wê ew wê werina kifşkirin. Minaq wê di rewşên weke yên ji mîzê kifşkirina nexweşîyên hundurin û yên weke yên diyabetê û hwd wê were dîtin ku wê were kirin. Mîz, go û hwd wê, bi wê re wê, ew jî wê weke rêyna kifşkirinê ên di wê temenê de wê bên bikarhanîn bin. Li gorî nexweşîyên ku wê bên dermankirin wê derman wê li gorî rewş, rewşa wê ya ciwanî û kalbûnê û hwd wê bê kifşkirin. Minaq wê, weke ku em dibînin wê, di rewşên weke yên diyabetê de wê, rewşên dermanî ên weke bi nebetî, minerali, yên ji sawalan û hwd û bi wê re wê werina bikarhanîn. Di rewşên weke ji sawalan wê şîr, xwûn, rûn û mejî wê werina bikarhanîn. Li kurdistanê wê minaq wê, mîza sawalan, hêkên beytikan, timsahan û mirişkan wê were bikarhanîn. Wê bi wê re wê gelek rewşên weke ya xwêya bahrê, ava mînerali, ava germevê, rûnê şîniyan cûda û cûda ku wê bê derxistin û wê bo rewşan wê tevlihev wê were kirin û wê bikarhanîna wê bibê.

Weke van rewşan wê di demên piştê de jî wê bidomê. Di wê çerçoveyê de wê, dema ku wê nexweşîyek bû û wê li rex wan dermanan wê rewşên xwarinê wê li gorî wê, were çêkirin. Minaq wê yekê ku wê zik wê bihêşihê wê xwarinên giran û hwd wê newina dayin. Wê di dewama wê de wê, cûreyên xwarinan wê li gorî nexweşîyê çêkirin û bikarhanîn wê li rex weke dermanan bikarhanîna rewşên xwarinê wê weke aliyekê din a bi rewşa xwarinê re ku wê were li wê hizirkirin bê.

Li herêmên rojhilat û kurdistanê wê, di demên ronansê de wê di aslê xwe de wê, were dîtî ku wê têgînek tendurustî a rûniştî wê were dîtî ku wê hebê. Di wê warê de wê, sazûmanak civakî a ku wê bi wê re wê, li ser rewşên zêde pêşketî ên dermangeriyê û hwd re ku wê pêşketî bê wê were dîtî. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê, weke aliyekê wê yê din wê xwe bi wê re wê, di awayekê de wê bide nîşandin. Di nava têgînên dermanî ên herêmê de wê têgînên weke antî-bakteriyelî û hwd re wê were dîtî. Wê di warê têgînên weke yên bê bamdûrkirina rewşên jahrê de wê, bi zêdeyî wê pêşketî bê. Wekî din wê di nava jîyanê de wê birindarfûnên bi xwezayî û ankû yên weke di nava pevçûnan de ku wê bibin wê di awayekê de wê weke ku mirov dibînî wê, di rewşên dermankirin û başkirinên wan de wê bi zêdeyî wê di awayekê pêşketî de wê, dîmenekê tendurustî wê li herêmê wê were dîtî (Çav: Hayward, Rhodri (2011). "Medicine and the Mind". In Jackson, Mark (ed.). The Oxford Handbook of the History of Medicine. Oxford University Press. pp. 524–42).

Di wê çerçoveyê de wê, di awayekê de wê, mirov diakrê wê di dewama wê de wê, weke aliyekê wê yê giring wê werênê ser ziman ku wê têgîna tendurusstê wê, di wê demê de wê weke ku mirov dibînê wê, di warê kirina emeliyetên li deverên laş ên weke li ser birinên wek ebi navê "konêrê" û hwd re ku wê werina kirin wê ji wê ew wê "îrina" wê û hwd wê were derxistin wê di awayekê de wê bi wê re wê, were dîtî. Di dewama wê de wê, di rewşên weke yên cebirendina hastûyan de wê, li pêş bê. Di serdemên navîn de wê di wê temenê de wê, mirov rastî rewşên klinikî were ku wê werina pêşxistin li herêmê.

Di wê temenê de wê, di awayekê de wê, di aslê xwe de wê, li herêmê wê têgîna tendurustê wê di awayekê de wê weke ku mirov wê dibînê wê were û pêşkeve. Di warê têgîna tendurustê a herêmê a demên li dora ronansê de wê, di awayekê bi sazûman û ku xwediyê temenek teorikî û bi wê dibê xwediyê pîretikên tendurustî wê pêşkeve. Wê, di wê çerçoveyê de wê zanîna tendurustê wê bi demê re wê were dîtî ku wê li ser temenekê zanînê û fahmkirinê wê pêşkeve. Di rewşa tendurustê de wê, ronans wê weke ku wê di felsefeyê de wê bikê wê di têgîna tendurustê de jî wê hesankirina li gihiştina wê de wê, destpêkekê wê bide destpêkirin. Wê piştê jî wê ev wê, di awayekê de wê, di dewama wê de wê, di demên hemdem de çendî ku wê dem wê biçê wê hin bi hin wê di awayekê de wê weke ku wê bê dîtî wê pêşkeve.

Abdusamet yigit, kurdistan, Cizira bota, 2011